

Anmeldelser

Natalie Zemon Davis: Historien om Martin Guerre, Akademisk Forlag, 2001, 176 s., 198 kr.

Næsten 20 år efter at den nu verdensberømte, amerikanske historiker Natalie Zemon Davis udgav sin lille bog om den franske bonde Martin Guerre, der af uforklarlige årsager forlod sin hjemby i midten af 1500-tallet, udkommer bogen nu på dansk. I mellemtiden er den gået hen og blevet en af de virkelig store klassikere inden for den moderne kulturhistorie – på linie med Emmanuel Le Roy Laduries *Montaillou* (som oversattes til dansk i midten af 1980'erne), Robert Darntons *The great Cat Massacre*, Peter Burkes *Popular culture in early modern Europe* og Carlo Ginzburgs *The Cheese and the Worms*. De tre sidste værker findes desværre ikke på dansk (men derimod på svensk), men det var måske en opgave for Akademisk Forlag, der nu har vist vejen?

Historien om Martin Guerre er vel den eneste faghistoriske bog, der ikke alene har opnået at blive filmatiseret hele to gange, men også er blevet opsat som musical. Bogen blev således filmatiseret i Frankrig med Gerard Depardieu i hovedrollen og i Hollywood med Richard Gere som hovedrolleindehaver (under titlen *Sommersby*). Bogen er med andre ord meget berømt, og det er derfor også fuldt berettiget, at den omsider kommer på dansk, selvom man kan undre sig noget over, at det først sker så mange år efter dens fremkomst. Og hvorfor netop nu?

Årsagen til bogens berømmelse er ikke blot, at N.Z. Davis har fat i en spændende og anderledes historie om dagliglivet i 1500-tallets Frankrig. Det skyldes nok snarere, at hun dels fortæller historien, så den kan læses som en roman og dels, at hun introducerer en speciel »superhermaneutisk« metode, som siden er blevet synonym med betegnelsen *New cultural History*. Nogle ville måske kalde det mikrohistorie, men det er en smagssag. Hvis man hører til den lejr, der finder, at begrebet mikrohistorie bør reserveres som betegnelse for den metode, som benyttes af de italienske mikrohistorikere med Carlo Ginzburg i spidsen, ja så er der ikke tale om mikrohistorie. Hører man derimod til dem, der kalder al moderne kulturhistorie for mikrohistorie, ja så er det vel mikrohistorie. Det er imidlertid et spørgsmål om definition (for en interessant diskussion om dette emne kan man i øvrigt konsultere Palle O. Christiansens artikel: Forståelsen af det anderledes, *Historisk Tidsskrift* bd. 101, hf. 1, 2001).

Det ville her være synd at oprulle bogens

handling, da den som sagt kan læses som en spændende roman, og jeg vil ikke tage fornøjelsen fra de potentielle læsere, der ikke kender hverken bog eller film. Ganske kort kan det dog, uden at røbe alt for meget, siges, at handlingen koncentrerer sig om den forsvundne bonde Martin Guerre, hans forladte (i N.Z. Davis' øjne), uhyre selvbevidste og stærke hustru Bertrande de Rols og bedrageren Arnaud du Tilh, der i Martins 12 år lange fravær udgiver sig for at være Martin – og bliver accepteret som sådan af både Bertrande og de øvrige folk i landsbyen Artigat, hvor de bor. Men også dommeren i den retssag, der senere fandt sted mod du Tilh – Jean de Coras – og som efterfølgende udgav en beretning om sagens akter, er en af bogens hovedpersoner. Davis forsøger nemlig at spore, hvorfor Coras var så optaget af netop denne sag, og hvorfor han genfortalte historien på den måde, han gjorde. Men så vil jeg heller ikke sige mere!

Bogen har i de forløbne 20 år vakt meget debat i historikerkredse (se f.eks. diskussionen mellem N.Z. Davis og Robert Finlay i *The American Historical Review* vol. 93, no. 3, 1988). Det skyldes, at forfatteren tillader sig at fortolke og drage konklusioner på en måde, som er aldeles uforenelig med traditionel, vestlig historievidenskab, men som på den anden side er uhyre frugtbar i lige netop dette tilfælde. Bogen rejser dermed indirekte spørgsmålet om, hvad historievidenskab egentlig er, og hvordan »rigtig« historie skal praktiseres. Historien om Martin Guerre er, således som den foreligger i samtidige kilder, en spektakulær og næsten usandsynlig historie, der ikke lader sig forklare ved hjælp af gængs kildekritisk snusfornuft. Det er imidlertid ønsket om at redegøre og forklare hændelsen, så den bliver logisk og forståelig, der er N.Z. Davis' ambition, og derfor bliver hun nødt til at forsøge at tolke de implicerede personers motiver og handlemåder på en måde, der ikke altid kan dokumenteres i kildematerialet. Pointen er imidlertid, at historien ikke lader sig forklare ved hjælp af kilderne alene. Kun ved at sætte sig ud over kilderne og – om man så må sige – digte med dem, og aldrig imod dem – bliver det muligt at tolke fortællingen, så den giver mening.

Davis benytter sig således i stor stil af formuleringer som »Måske...«, »Hvis nu...«, »Man kan forestille sig, at...« osv. Hun postulerer ikke, at hun dokumenterer sin fortolkning, men tilkendegiver helt åbent, at der er tale om et kreativt tankeeksperiment. Men der er på den anden side ikke tale om fri fantasi. Via et grundigt kendskab til tiden og til fransk middelalderhistorie forsøger hun at placere sagens parter i tid

og rum og lodde, hvilke motiver de kan have haft til at handle, som de gjorde.

Man kan derfor diskutere om Natalie Zemon Davis skildrer den mystiske hændelse, som den virkelig fandt sted og om personerne virkelig havde de motiver, som forfatteren tillægger dem. Det er langt fra sikkert. På den anden side gør hun hændelsen forståelig og afmystificerer den på en måde, så vi bedre kan forstå, at den overhovedet kunne finde sted. Fra at have været en usandsynlig beretning med dunkle motiver bliver den til en fuldt udfoldet historie om nogle personer, der greb en kærdommen chance til at realisere deres ønsker inden for rammerne af den tids religiøse, sociale og juridiske normer. Og det er trods alt ikke nogen ringe bedrift.

Det er imidlertid også klart, at bogen rejser en række spørgsmål om historiefagets interne krav til videnskabelighed. N.Z. Davis sætter sig nemlig ud over de traditionelle (og i grunden positivistiske) normer og krav til dokumentation, og selvom hun leverer en blændende fortolkning af hændelsen, kan man som læser alligevel ikke lade være med at spørge sig selv, om det hele nu også fandt sted på den beskrevne måde. Og det gjorde det jo nok ikke, hvilket Davis da også er helt på det rene med. Bogen er blot hendes bud på en forklaring.

Man kan mene om denne type historieskrivning hvad man vil, men ét står klart: Hvis man ikke en gang imellem sætter sig ud over de faginterne, herskende normer for, hvordan historie bør og skal udøves, så er man dels tvunget til at lade en historie som denne ligge, og dels vil man aldrig blive i stand til at forny faget, dets metoder og dets problemstillinger. Det kræver mod at gå nye veje, men det er tvingende nødvendigt at gøre det, hvis faget skal overleve som andet og mere end »golde« beskrivelser af hændelsesforløb og/eller kortlægning af underliggende strukturer ved hjælp af tabeller, grafer og endeløse statistiske opregninger. Det kræver mod og evne til fortolkning, til analyse og til syntesedannelse.

Det betyder på den anden side ikke, at al historie skal være som denne bog. Langt fra endda. Vi vil altid have brug for minutiøse beskrivelser af hændelsesforløb, kortlægning af strukturer mv. Men vi har også brug for mere end det: Vi har brug for at få en fornemmelse for fortidens levede liv og for de mennesker, som levede det. Hvordan tænkte og handlede de? Hvorfor gjorde de ting, som for os forekommer inderligt mærkelige eller irrationelle? Det kan kun en historieskrivning, der sætter sig ud over de vedtagne videnskabelige normer, give et bud på. Og derfor tøver jeg heller ikke med at anbefale Natalie Zemon Davis' bog til enhver historieinteresseret. Det er ikke uden grund, at der her er tale om en moderne klassiker.

Peter Henningsen

Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark bind 1-2, Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag, 2001, 1012 s., 498 kr.

Charlotte Appels bog *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* er et omfangsrigt, vigtigt og klassisk værk, som da også blev antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Roskilde Universitetscenter den 28. juli 2000. Med et omfang på 1012 s., afdækning og præsentation af ny viden, udførlige forskningsoversigter og med angivelser af adskillige tilgrænsende og nye forskningsområder, rummer afhandlingen alt, hvad man må forvente af en doktordisputats. At afhandlingen tillige er skrevet i et levende og personligt sprog og præget af forfatterens forkærlighed for bøger, gør ikke resultatet ringere. Skulle man forlods fremsætte en anke måtte det være, at Charlotte Appel til tider forholder sig overmåde beskedent til sine egne resultater og udviser en udpræget forsigtighed i tolkninger og konklusioner. Denne forsigtighed er måske betinget af disputatsformen, men herom senere.

Udgangspunktet for den foreliggende afhandling er Charlotte Appels magisterkonferens i historie ved Københavns Universitet 1989 om dansk bønne- og andagtslitteratur i 1600-tallets første halvdel. I den sammenhæng blev de opbyggelige skrifers indhold undersøgt; en undersøgelse, som efterlod spørgsmålet om, hvem der faktisk havde mulighed for at læse de pågældende bøger. Efterfølgende er dette spørgsmål bredt ud til at dreje sig om mødet mellem den brede befolkning og det trykte ord i 1600-tallets Danmark, og om forudsætningerne for dette møde. Spørgsmålet søges besvaret i den foreliggende kulturhistoriske undersøgelse, der kombinerer kildemateriale og forskningstraditioner fra bl.a. historie, bog-, kirke- og litteraturhistorie og folkeindeforskning. Det er et stort spørgsmål, der har krævet et omfattende svar, ikke mindst set i lyset af, at oplysninger om læsefærdighedens udbredelse og om tilgængeligheden af dansksproget læsestof i 1600-tallets Danmark er stort set uudforskede områder.

Afhandlingen indledes elegant med den gripende historie om Mette Jensdatter, som præsten i Vonsild Sogn Johannes Råde begravede den 17. april 1688. Johannes Råde havde den for historikeren behagelige vane at beskrive de begravedes levnedsløb, og fra hans beskrivelse ved vi, at Mette Jensdatter var fattig, at hun havde født et uægte barn, der døde som spæd, og at »hun gik til Kolding marked fastelavns mandag for at købe sig en historie« som Peders sølff nøgel oc andre slige« (s. 18). På hjemvejen har Mette Jensdatter åbenbart mistet orienteringen. Hun

omkom, og blev først fundet syv uger senere. Denne beretning fra Vonsild kirkebog, der i sig selv har ventet nogle hundrede år på at blive opdaget, er det konkrete udgangspunkt for undersøgelsen: Skønt fattig kunne Mette Jensdatter læse; ikke blot sin katekismus men også andet trykt stof. Oven i købet var hun så ivrig efter at skaffe sig læsestof, at hun begav sig ud på en lang og kold fodtur for at skaffe sig en bog, *Peder med Sølf-Nøglen*, et nu ukendt værk. Enten var den læsefærdige Mette Jensdatter en undtagelse, eller også var læsning mere udbredt i 1600-tallet end almindeligt antaget, og dernæst: Der har været et marked med forfattere, bogtrykkere og distributører, der kunne tilbyde forskellig litteratur, ud over den kristeligt-opyggelige. Med denne tese, dvs. ved »at skildre læsningens og bogverdenens grundvilkår i 1600-tallets Danmark« (s. 28) gøres op med den almindelige antagelse om, at en systematisk undervisning af den brede befolkning, med deraf følgende almindelig og udbredt læsefærdighed, først blev en realitet med skoleloven af 1814.

I bogens første kapitel (s. 17-58) præsteres en glimrende forskningsoversigt over et område, der i andre sammenhænge i hovedsagen er blevet perifert og mere eller mindre tilfældigt behandlet i afhandlinger, der havde andet ærinde. Kun enkelte kiler har skudt sig ind i det forskningstomrum, som Appel bestræber sig på at udfylde. Derfor er jeg ikke enig med Thorkild Kjærsgaard, når han i sin anmeldelse af bogen (*Weekendavisen* den 21/6 2001) klandrer forfatteren for at bringe »omstændelige forskningsoversigter«, eller for de »langstrakte, digressive gennemgange af tilgrænsende problemfelter, for eksempel dansk kirkepolitik efter Reformationen 1536«. Forskningsoversigterne afgrænser netop tomrummet, og de »digressive gennemgange« bidrager til at fastslå forhold, som måske ikke altid er udtryk for helt nye erkendelser på det historiske parnas, men som ikke desto mindre rammer en pæl gennem den almindelige forestilling om f.eks. Reformationen som den store, altomfattende frigørelse. Det gælder eksempelvis påpegnings af trolddomsbekæmpelsens meget beskedne plads i den almindelige kirkehistorie (s. 40) og det nærmest Troels-Lundske opgør med Reformationens velsignelser (s. 116, 118), og det gælder de klare eksempler på, at oplysninger om sociale forhold »ikke er nogen garanti for en bestemt grad af læsefærdighed« (s. 93), jf. i øvrigt fortællingen om Mette Jensdatter. Appel påviser, at der ikke var ufravigelig sammenhæng mellem læsefærdighed og social status (s. 94 og 99).

Mens Reformationen som frigørende kraft på den ene side således har behørlige begrænsninger, så betød netop reformationskirkens bestræbelser på at bibringe befolkningen den rette lutherske tro, at den danske kirke senere i Renæs-

sancetiden, i 1630-erne og 1640-erne, iværksatte en række initiativer til højnelse af katekismuskundskaber, og i videre forstand til udbredelse af reel læsefærdighed (s. 217). Mens læsefærdigheden skulle komme den brede befolkning eller menighed til gode, var det tilsyneladende i hovedsagen gejstligheden og i særdeleshed de højere klasser, der tilvejebragte forudsætningerne for tilegnelsen af læsefærdighed, nemlig en organiseret skole- eller undervisningsform, hvilket ikke må forveksles med et skolevæsen. Her er f.eks. Vester Hassing i Vendsyssel ret enestående med en fundats, hvor sognemændene »af Guds Indskydelse og vor kære Sogne-Præstes Raad« forpligtede sig til en fast årlig betaling for skolehold (s. 280f).

Nu lever mennesket som bekendt ikke af ånd alene; brød og skuespil skal der også til, og en del af det bogmarked, som Charlotte Appel af-dækker, rummer da også hvad vi i dag ville kalde henholdsvis fag- og trivallitteratur: Brugsbøger om alt fra kogekunst til navigation, og »kioskklitteratur« som bogen om Peders sølvnøgle, der tilsyneladende tilhørte så spændende en genre, at det kostede Mette Jensdatter livet at få fat i den. Desuden kunne man på 1600-tallets bogmarked også finde mere unyttig og utugtlig litteratur, som bogen *Till Uglspil*, et letfærdig og forargelig sag, der bl.a. fortæller om »Hvorledes Ugelspejel til Bremen bedrippede Stegen for sine Giester udaf Røven« (s. 409), med tilhørende illustration. I 1638 greb myndighederne ind, og man forbød handel i kirkerne med den slags produkter, »saa och letferdige boelviser och andre utienlige viser« (s. 408). Man indførte ikke totalforbud, men kunne dog dæmme op for det værste ved at forbyde handlen med sådanne bøger i kirkerne, der var et af den datidige bogbranches salgssteder.

Et gennemgående problem i forbindelse med behandlingen af de forskellige former for lavere rangerende litteratur, lejlighedsviser m.v. er, at kun et meget begrænset antal af disse produkter er bevarede, vel dels fordi de uindbundne bøger blev slidt op, og dels fordi de billige produkter ikke påkaldte sig særlig opmærksomhed, eksempelvis i forbindelse med skifter. Sådanne tryk har været for små og tynde, for værdiløse og populære til at have overlevet. Interessant i den sammenhæng er forfatterens prissammenligninger i afsnittene »Bøger og bukser« (s. 528-531) og »Postiller og puder på auktion« (s. 533-536).

I det hele taget gælder det, at mange af afhandlingens centrale genstande, nemlig selve bøgerne og trykkene, ikke længere eksisterer, men kun kendes gennem spor i andet kildemateriale. Oplysende er her forfatterens gennemgang af *Bibliotheca Danica* (s. 549-589), og ikke mindst det tilhørende Bilag II (s. 854-898). Her godtgøres det, at *Bibliotheca Danica*, den store

fortegnelse over danske og norske tryk før 1814, på ingen måde kan gøre krav på fuldstændighed, vel nok til manges overraskelse. En svagheit i afhandlingen kan således være, at de almindelige eller mest udbredte tryksager er gået tabt, mens de fornemmere og mere kostbare, som repræsenterede en værdi der blev taget vare på, f.eks. de dyre bibler, er bevarede. Dette kan give en skævvridning af billedet, som måske er den afgørende forklaring på forfatterens til tider meget forsigtige konklusioner (s. 834-835). Materialets karakter har selvsagt indflydelse på selve forskningsprocessen, der leder til disse forsigtige konklusioner. Derfor finder jeg det heller ikke tyngende, som Steffen Heiberg anfører det i sin anmeldelse af bogen (*Politiken* den 11/6 2001), at Charlotte Appel publicerer »*de bastante redegørelser for selve forskningsprocessen*«. Disse redegørelser bidrager til forståelsen af resultaterne, og kan endvidere læses som praktiske vejledninger ved videre studier.

Enhver med interesse i Renæssancetidens Danmarkshistorie vil kunne finde inspiration i Appels bog, og skulle værket som helhed ikke umiddelbart fange den kulturhistorisk interesserede læser, vil der utvivlsomt være delemner og -områder i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, som vil kunne interessere. Dette forhold illustreres af, at mens Kjærgaard særligt fremhævede Appels undersøgelse af *Bibliotheca Danica* og den samlede mængde tryksager i omløb som fortjenstfuld, hæftede Heiberg sig særligt ved Appels undersøgelse af, hvordan bøgerne blev spredt i det danske samfund.

På trods af de forsigtige konklusioner kan man efter læsning af Appels imponerende disputats konstatere, at læsning var udbredt og blev stadig mere udbredt i 1500- og 1600-tallets Danmark og Norge, og at det læsende publikum blev forsynet af et marked med et stadigt større udbud, til tider hjulpet på vej af kirke og stat, til tider søgt begrænset af disse. Forfatteren dokumenterer disse forhold, og adskillige andre, som man tidligere blot har anet eksistensen af. Samtidig har Charlotte Appel i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* angivet tilgrænsende kulturhistoriske, bog- og mentalitetshistoriske emner, der kan gøres til genstand for yderligere undersøgelse. Disse undersøgelser må uomgængeligt tage udgangspunkt i Charlotte Appels arbejde. Således har forfatteren både udfyldt et forskningsmæssigt tomrum og afdækket nye forskningsfelter, hvor indsats er påkrævet, og dermed opfyldt de klassiske krav til en doktordisputats.

Henrik Gjøde Nielsen

Henrik Fode og Ole Østergaard (red.): Tidsbilleder. Domkirken og byrummet gennem 800 år, Århus Domkirkes jubi-

læumsudvalg i samarbejde med Århus Byhistoriske Udvalg, Århus, 2001, 138 s., 250 kr

Igennem 800 år har Domkirken været den dominerende bygning i Århus midtby. Kirkens jubilæumsudvalg har i den anledning taget initiativ til en udgivelse, der i syv tidsbilleder anskueliggør udviklingen af kirken og kvarteret med dets torve, gader, huse og folkelige liv. Ved computerteknologiens hjælp indledes hvert kapitel med en elektronisk rekonstruktion af områdets udseende på det pågældende tidspunkt.

De enkelte tidsbilleder er valgt som illustration til karakteristiske spring i kvarterets struktur, begyndende med året 1150. Her er tilbageblik på vikingetidens beskedne byanlæg og trækirke udenfor byvolden. Den sparsomme konkrete viden om perioden gør dette afsnit til en blanding af få facts og mange hypoteser, som f.eks. »*der er en vis sandsynlighed for, at der har været en bro over Immervad dengang, da det jo i høj grad kunne lette adgangen til byen fra det sydlige opland*«, ligesom en mulig kongsgård »*må have været et større bygningskompleks, men vi ved ikke, hvad det har bestået af, og hvor det har ligget*«. Mere konkret bliver fremstillingen, når den kan relatere sig til de ældste skriftlige kilder. Her beskrives den beskedne trækirke i forbindelse med den hellige Niels, der døde omkring 1180. Han blev begravet i et trækapel ved havet, som biskop Peder Vagnsen med pave Innocentius 3.'s tilladelse gjorde til domkirke og indviede til Sct. Clemens ære. Dombrevet fra 1197 var anledningen til et stort anlagt byggeri, men forsinkelser og uheld betød, at en ny domkirke først stod færdig omkring 1350. Ikke så monumental i sin fremtoning som efter senere om- og tilbygninger, men dog i det hidtil ukendte materiale: teglsten. Samtidig gav det omgivende byggeri kvarteret den struktur, der prægede de næste århundreder. Mod nord Bispegården, mod syd det store Kapitelhus og adskillige kannikegårde, mod øst havde Katedralskolen fundet sin endelige plads og mod vest brede Store Torv sig med byens første rådhus. Domkirkebyggeriet blev en katalysator for den udvikling, der skulle ændre Århus fra en by præget af vikingetiden til en metropol på højde med periodens moderne europæiske byer.

Efter Reformationen var Bispegården residens for den kongelige lensmand og det gamle kapitelhus bolig for den lutherske biskop, superintendanten. Store Torv fik et nyt rådhus placeret umiddelbart foran Domkirken, og langs den V-formede plads, der snævrede sig ind mod Borgporten, dominerede købmændenes solide bindingsværksgårde som tegn på deres nye magtfulde position blandt byens borgere. Domkirken undergik store ombygninger, i det væ-

sentligste finansieret af bispestolen i Århus, der i 1400-årenes løb var blevet uhyre velhavende. Byen forarmedes imidlertid i 1600-tallets barske forening af svenskekrigenes ødelæggelser, pestens hærgen, øgede skattebyrder, afsætningsvanskeligheder og faldende priser på landbrugsprodukter. Og så blev Domkirken spir i maj 1642 ramt af lynet, hvorved tårnets træværk, seks kirkeklokker og spiret blev flammernes bytte. Alt sammen ulykker, der drænedes domkapitlets kasse. I midten af 1690'erne overtog byens magistrat ansvaret for kirkebygningens vedligeholdelse, men midlerne slog dårligt til. I 1760'erne skulle bl.a. kollektorer fra kirker overalt i Danmark hindre, at »denne Ældgamle og Brøstfældige men tillige uformuende Kirke aldeles skulle forfalde og vorde ruinert«.

Domkirken blev dog restaureret i 1770'erne. Det var mest nødvendige reparationer, der blev foretaget, men der skete også markante ændringer af det ydre. Arkitekt V. Th. Walther var hovedkraften bag den næste restaurering, der afsluttedes i 1882. Den havde som mål at bringe kirken tilbage til den skikkelse, den havde i begyndelsen af det 17. århundrede.

Da var de nye tider på vej, hvor Domkirken ikke mere var tæt omringet af bygninger, men indtog pladsen som et monument, der havde krav på at blive set i sin helhed. Således viser oversigtsbilledet fra 1905, at det gamle rådhus på Store Torv er væk, den reformatoriske Bispegård syd for kirken nedrevet, og et Bispetorv ved at tage form med Århus Teater, indviet september 1900, som et markant indslag. Anlæggelsen af Sct. Clemens Bro i 1884 havde desuden etableret en effektiv og bekvem forbindelse til banegården. Århus havde vokset sig stor, og Domkirken fik med sit nye hovedtårn, kronet med et 47 meter højt pyramidespir, et vartegn, der var landets næststørste by værdigt. Frem til i dag er Store Torv forblevet byens centrale plads, urokkelig overfor de mange trafikale omlægninger. Bogens sidste kapitel og tidsbillede, 2001, er da også helliget fremtidsplanerne for torvet og Domkirkens øvrige omgivelser.

Det er lykkedes forfatterne at anskueliggøre dette centrale byrums udvikling over 800 år gennem en levende skildring, hvor de lange linier er trukket op, uden at det sker på bekostning af detaljerne. De enkelte bygningers historie er med, ligesom der er plads til de mere spektakulære begivenheder, der har præget det offentlige liv i byens centrum, som f.eks. linedanseren Christian Roat, der en decemberdag i 1826 krydsede Store Torv i 50 alens højde og friluftspåførelsen på Bispetorv i 1941 af Kaj Munks skuespil *Pilatus*. Kapitlerne bevæger sig, selvom de bærer et enkelt årstal som overskrift, både bagud og fremad i historien, og det fører af og til gentagelser med sig. Det betyder mindre, undtagen når der er modstridende oplysninger om samme be-

givenhed. Byens første sygehus, Rosensgade 11, omtales s. 80 som indrettet 1792. Side 96 fortælles, at stiftamtmand Ove Høegh Guldberg købte huset i 1789 og fik tilladelse til at indrette et sygehus, og s. 115 hæftes årstallet 1790 på begivenheden. Men det er naturligvis kun en detalje i en ellers veldisponeret fremstilling. De computerbaserede rekonstruktioner af Domkirken og dens omgivelser fungerer fremragende som supplement til tekstens mange oplysninger om nedrivninger, ombygninger m.m. Også de øvrige illustrationer er velvalgte, ikke mindst de mange fotografier af høj kvalitet, der helt fra 1860'erne dokumenterer udviklingen.

Poul Ulrich Jensen

Inga Floto: Dødsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600-2000, Museum Tusulanums Forlag, København 2001, 190 s., 198 kr.

Inga Flotos bog om dødsstraf dækker tiden fra ca. 1600 og op til i dag. Fokus er på den vestlige kulturkreds, dvs. England, Frankrig, Tyskland, USA – samt Danmark. Bogen er opdelt i fire kapitler. Det første bærer overskriften »Ritualet« og omhandler perioden ca. 1600-1750. Dengang hørte bloddryppende henrettelser til dagens orden. Den dømte gik i offentlig procession til retterstedet, og der kunne komme hundredtusinder af tilskuere til særlig »interessante« henrettelser. Kapitlet har form af diskussion med en række af de teoretikere, der har beskæftiget sig med strafferetsplejen i »tidlig moderne tid«; det gælder først og fremmest Michel Foucault, der jo er kendt for sin idé om, at herskeren ved disse henrettelsesceremonier demonstrerede sin (over)magt på forbyrderens krop, der herefter vistest frem for undersåtterne »mærket, besejret, knust«. Inga Floto vil ingenlunde bestride, at de offentlige henrettelser var en magtdemonstration; men ved at inddrage Thomas Laqueurs studier i »publikum« ved henrettelserne i England i 1600-, 1700- og 1800-tallet samt Richard Evans' undersøgelser af dødsstraffen i Tyskland 1600-1987 kan hun konkludere, at det nok så meget gjaldt forbyrderens – og tilskuernes – sjæl. Der eksisterede nemlig et religiøst univers i hvilket dødsstraffens ritual var indskrevet, ja, ritualet var én lang gudstjeneste, med både kalvarium, soning og opstandelse.

I løbet af Oplysningstiden brød det hidtidige religiøse verdensbillede imidlertid sammen. Dette »syndefald« behandler Inga Floto i bogens kapitel to med titlen »Tidehverv«. At Gud og Staten således begyndte at glide fra hinanden, ser Inga Floto dokumenteret i Cesare Beccarias berømte skrift *Dei delitti e delle pene* fra 1764.

Beccaria argumenterer med nærmest matematisk præcision imod dødsstraf; religiøse ræsonnementer betjener han sig ikke af. Og Beccarias anvisninger blev faktisk fulgt al den stund, korporlige afstraffelser siden Oplysningstiden efterhånden er blevet erstattet med frihedsstraffe. Foucault har i den forbindelse talt om »Den Store Indespærring« og om en underliggende bevægelse fra herskerens nævnte hævn sig på forbryderens krop til samfundets selvforsvar, rettet mod gerningsmandens sjæl. Også i dette kapitel stiller Inga Floto sig kritisk til de Foucaultske modeller forklaringskraft. Som supplement henviser hun til den hollandske historiker Pieter Spierenburg, der – stærkt inspireret af Norbert Elias' teorier om civilisationsprocessen – har fremhævet, at der generelt indtrådte en modvilje i tidlig moderne tid mod fysisk vold. Elitens gode manéer spredtes til almindelige mennesker med en ny »følsomhed« til følge (s. 80), en følsomhed, som bl.a. betød, at lemlæstelse og død nu blev betragtet med afsky. Ud over til Spierenburg henviser Inga Floto til den engelske retshistoriker V.A.C. Gatrell, som har hævdet, at det blotte antal af afsagte dødsdomme i henhold til »the bloody code« i England i begyndelsen af 1800-årene førte til, at den drakoniske strafferetspleje brød sammen af sig selv, indefra. Der var trods alt grænser for, hvor mange forbrydere, bødlerne overkom at hænge på en uge! Endelig henviser Inga Floto, som i kapitel 1, til Richard Evans, der er tilbøjelig til at tolke begrænsningen i dødsstraffens brug som refleks af en langtidsnedgang i kriminaliteten i det hele taget. Hvad forklaringen (eller forklaringerne) nu end måtte være: Inga Floto understreger, at »en rent sekulær fundering af straffesystemet (havde) bragt den offentlige henrettelse i krise, fordi det ritual, der var dens legitimering og rationale, kun gav mening i et religiøst rum« (s. 86).

På dén baggrund måtte dødsstraffen nødvendigvis ændre karakter under og efter Oplysningstiden. Ikke fordi dødsstraf ophørte med at være lovens strengeste straf med ét slag, endsi- ge fordi afsagte dødsdomme ikke længere blev eksekveret. Men fordi brugen af dødsstraf blev begrænset, og fordi selve henrettelserne blev mekaniseret, i takt med at de blev trukket væk fra det offentlige rum; blev »privatiseret«, som Inga Floto udtrykker det.

Denne mekanisering og privatisering behandles i bogens kapitel tre med titlen »En moderne død«. I England blev galgen i 1783 moderniseret med en sindrig mekanisk faldlem, »the new drop«, og der blev samtidig sat en stopper for den dømtes dødsparede gennem et bølgende hav af tilskuere. Det var dog først i 1868, at de offentlige henrettelser endelig ophørte og med dem en populær gammel, britisk »folkefest«. Franskmandene indførte guillotinen under Re-

volutionen som »lovens profane svar på forbrydelsen« (s. 111), gav denne faldøkse strenge geometriske former, malede den blodrød, og lod den arbejde på løbende bånd under Rædselsperioden 1793-1794. Inga Floto krydrer sin fremstilling af guillotinen historie med sære fortællinger om bl.a. lodrette contra vandrette snit og om fordele og ulemper ved savtakkede, henholdsvis konvekse og skrå klinger og blade. I tilgift refererer hun de morbide, tilbagevendende diskussioner om, hvor længe det afhuggede hoved egentlig er i live. Kan det mon iagttage sin egen henrettelse? I USA blev det – efter ophedede diskussioner om, hvorvidt jævnstrøm burde foretrækkes frem for vekselstrøm – den elektriske stol, som fik status af moderne dødsmaskine. Den første henrettelse i stolen fandt sted i 1890, og den foregik hverken på torv eller på galgebakke, men bag et fængsels lukkede mure. Siden 1890 er der dog bestandigt blevet sat spørgsmålstegn ved, hvorvidt en sådan henrettelsesmetode er i overensstemmelse med den amerikanske forfatnings 8. Amendment fra 1791 om forbud mod brugen af »grusomme og usædvanlige straffe«. Samme spørgsmål er blevet stillet til den anvendelse af gaskammer, som blev introduceret i USA i 1924.

USA står ligeledes centralt i bogens kapitel fire, om »Staten og døden«. Først præsenteres filosofierne John Locke og Immanuel Kants positive syn på dødsstraf, og der gøres rede for, hvorledes dette langsomt er vendt til, at de fleste vestlige lande har afskaffet dødsstraffen. Herpå drøftes igen gaskammer og elektrisk stol, og især den dødsprøje, som siden 1970'erne er blevet den almindelige form for henrettelse i USA. Med den dødelige indsprøjtning er fulgt en »Execution Protocol«, en henrettelsesprotokol, der ned i de mindste detaljer fastlægger arbejdsgange og opgaver, minut for minut. Sprøjttemekanikken, der klarer både dosering og injektion uden menneskelig indblanding, har – sammen med »Protokollen« – gjort henrettelsen så klinisk, at den efter Inga Flotos opfattelse ikke længere fortjener navn af ritual, men er degenereret til ren procedure (s. 176).

Inga Flotos bog bringer ikke meget nyt; og den er ikke særlig letlæst – med sine mange og lange citater og med sin akademiske begejstring for at diskutere med gamle filosoffer og nyere teoretikere. Bogen er heller ikke just stramt disponeret. Den består, som det også medgives i forordet, snarere af fire selvstændige essays. På den anden side tegner disse tilsammen en tydelig udvikling fra et Skrækkens Teater i 1600-tallet til et Absurd Teater i dag, hvor brugen af dødsstraf har mistet enhver mening. Det er ikke noget tilfælde, at *Dødsstraffens kulturhistorie* slutter med spørgsmålet: »Kan mennesket slå ihjel i menneskets navn og bevare sin menneskelighed?» (s. 185) – og med guvernøren i Floridas

ord svarer: nej. Der er således tale om en bog med både holdning og budskab. Og det gør i sig selv *Dødsstraffens kulturhistorie* sympatisk.

Henrik Stevnsborg

Margit Mogensen: Rigsarkivet. Husene på Slotsholmen, Statens Arkiver, 2001, 96 s., 175 kr.

Denne bog er udgivet i foråret 2001. På dette tidspunkt var forfatteren – og hendes kolleger må man tro – på den ene side vemodige over, at deres arbejdsplads, Rigsarkivet, skulle flytte fra de traditionsrige bygninger på Slotsholmen, mens de på den anden side så med forventning frem til at få nye rammer i en ny bygning i Ørestaden, hvor både besøgende og personale kunne vente at få de bedst mulige forhold i et særpræget bygningskompleks. Netop det særprægede bygningskompleks skulle vise sig at rumme en tidsindstillet bombe, der blev udløst efter regeringsskiftet i november 2001. I januar 2002 blev det anset for for kostbart og sparet bort. Det betyder ikke, at Rigsarkivet skal forblive på Slotsholmen – dels fordi Rigsarkivets pladsmangel ikke kan løses på Slotsholmen, dels fordi »minimalstaten« kræver stadig mere plads til regeringsfunktionerne, hvortil den gamle Rigsarkivbygning skal bidrage. Det betyder, at Rigsarkivet under alle omstændigheder står foran at skulle flytte fra Slotsholmen. Det vil sige, at bygninger og lokaler, som i sig rummer spor efter Statens centrale arkivs skæbne og vilkår siden Middelalderen skal forlades.

Allerede tidligt blev kongerne klar over, at de måtte legitimere deres rolle ved hjælp af dokumenter, og i 1300-tallet har man fortegnelser over de vigtigste dokumenter – den spæde begyndelse til et rigsarkiv. Valdemar Atterdag (1340-75) anbragte arkivet i en hvælving i Vordingborg Slot, siden blev arkivet samlet i Kalundborg, og da København blev residensstad under Christoffer af Bayern (1440-48) blev de aktuelle arkivalier ført hertil. Med overførelsen af også de historiske arkivalier i 1582 til Københavns Slot, regner man Rigsarkivets grundlæggelse på Slotsholmen fra dette år. Det er denne traditionelle placering, der efter mere end 400 år nu skal opgives, og som man vil dokumentere i en bog, mens tid er – mens man endnu er på stedet, og ikke har hænderne fulde af at arbejde i nye bygninger.

Der er altså ikke tale om arkivhistorie med love og bestemmelser som baggrund, ej heller om skiftende arkivarer og deres indsats. Bygningerne er hovedsagen. Og det er de blevet. Bogen er en meget smuk bog med en omtrent lige lig fordeling af billeder og tekst. Margit Mo-

gensen har veloplagt skrevet om Arkivet i disse snart 420 år. Om de evindelige pladsproblemer, der skiftevis har medført uddeponering, og derpå bedre forhold med plads til det hele osv. Først i 1721 fik Rigsarkivet sin første nybygning, nemlig Geheimearkivbygningen, der blev opført for enden af Proviantgården, dvs. i det nordligste hjørne af det, der i dag kendes som Bibliotekshaven. Den næste udvidelse skete efter 1906, da Det Kongelige Bibliotek fik ny bygning i den sydøstlige del af Bibliotekshaven, og overlod de oprindelige bygninger fra 1673 til Rigsarkivet. Det blev lidt af en gyser, med ødelæggelse af et storslået barokrum: den gamle biblioteksal. Tilmed vansirede man bygningen med at hugge ud i de lange facader til dobbelt så mange vinduer som oprindeligt. For mindre end 100 år siden. Ganske vist er lidt af pragtinventaret overført til Nationalmuseets festsal, men det er et rudiment. Sært nok er der ikke billede af den »flyttede« sal. Men her fik Rigsarkivet for anden gang god plads. Først fra 1935 måtte man finde arkivplads udenfor Slotsholmen – først på Christianshavn, i 1982 i Glostrup. Og minsanden om ikke der blev plads i nabohuset, Proviantgården, til læsesal i 1994. Til trods for dette var og er pladsforholdene og det alt for fjerne magasin uholdbart, hvorfor man besluttede at flytte til Ørestaden, til helt nyt byggeri med en dristig udformning, og med god plads og direkte adgang fra Metroen (og med eget stationsnavn Rigsarkivet). Man havde regnet med indflytning fra 2005 – og med at man ville have haft tilstrækkelig magasinplads frem til 2014. Det må tilføjes, at Landsarkivet for Sjælland m.m. skulle lægges sammen med Rigsarkivet i de nye bygninger.

Nærværende læser har det handicap ved læsningen af bogen, at han aldrig har været indenfor i Rigsarkivet. På den anden side repræsenterer han derved den kommende læser, der vil sætte sig ind i Rigsarkivets fysiske rammer dengang det lå på Slotsholmen. Måske har visse læsere haft besvær ved at følge med i ovenstående redegørelse om øst og vest på Slotsholmen. Det er heller ikke let. Heller ikke i bogen. Der mangler en serie kort, der kunne belyse de forskellige stadier i denne historie. Der er ét kort: Et udsnit af Resens Atlas fra 1674, som jo er fra før Rigsarkivet fik Geheimearkivbygningen. Kortet vender sydøst opad, hvilket ikke oplyses, så forvirringen er fuldkommen. Og forvirringen er endnu mere intrikat, eftersom forfatteren tilsyneladende opfatter det store firfløjede anlæg som liggende nord-syd. Det gør det ikke, idet nord-sydretningen ligger diagonalt gennem det, der nu er bibliotekshaven. En af de bygningsdele, der omtales i bogen, er Den Zuberske Bygning, som godt kunne trænge til en kortskitse for klarhedens skyld. Det gælder også de dele af Proviantgården, som i forskellige perioder anvendes af Rigsarkivet.

Bogens udstyr er fornemt. Tykt, matglittet papir, der måske skal minde lidt om pergament – en affotografering af en side af Kong Valdemars Jordebog fornemmes næsten som en indklæbet side af pergament. De fremragende fotografier står smukt – ja, man skuffes næsten, når man ikke kan tage i beslagene og løfte møblet eller banke på søjlen og høre at den er af træ. I betragtning af bogens emne er det måske lidt demonstrativt at anvende en supermoderne mager groteskskrift, og i temmelig lange linier, omkring 90 enheder pr. linie. En Bodoni ville have passet fornemt til såvel emne som papir, og nok været lettere at læse. Omslaget undrer – med sin modernistiske rebus-facon. Heldigvis afspejler det ikke indholdet.

Hvad der nu skal ske med Rigsarkivet er, mens disse linier skrives (februar 2002), uvist. Uvist er det hvor det skal ligge, og om man sigter mod en bygning, der kan rumme de nuværende magasiner og have plads til kommende arkivmængder, ligesom det forekommer uafklaret om Landsarkivet for Sjælland m.m. skal forblive på Jagtvej. Hvis det store flertal af brugere skal have gode vilkår, må man håbe på, at Rigsarkivet vil forblive i Hovedstadsområdet.

Jens Johansen

Steffen Elmer Jørgensen: Fra chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761, Dansk Vejhistorisk Selskab i kommission hos Odense Universitetsforlag, 2001, 606 s., 328 kr.

Forfatteren, der er arkivar ved Landsarkivet i Viborg, indrømmer i forordet, at han i sit rusår i 1973 overværede Alex Wittendorff forsvare sin disputats *Alvej og Kongevej* og blev overbevist om, »at af al kedelig historie, måtte dog vejhistorie være det mest uinteressante«. Det er sikkert som en retfærdig hævn, at Wittendorffs bog end ikke nævnes i litteraturlisten.

Steffen Elmer Jørgensen dementerer heldigvis sin ungdoms synspunkter ved at have skrevet en bog om de overordnede danske veje, som langt fra er kedelig, men som tydeligt demonstrerer, hvor vigtigt et element vejene er for forståelsen af det danske kulturlandskabs udvikling. Denne forståelse havde allerede Frederik 5.'s rådgivere med J.H.E. Bernstorff i spidsen, hvilket resulterede i resolutionen af 1761 om at påbegynde den systematiske anlæggelse af et net af hovedveje, og det blev senere fulgt op af C.D. Reventlow, hvis idéer udmøntedes i den store vejforordning fra 1793.

Bogen er blevet til på initiativ af Dansk Vejhistorisk Selskab, der sammen med Vejdirektora-

tet og Statens Humanistiske Forskningsråd har finansieret projektet.

I de hundrede år fra 1764 til 1861 blev landets net af moderne hovedlandeveje skabt ved en imponerende teknisk og organisatorisk indsats. De forblev i hovedtrækkene uændrede det følgende hundrede år, hvor jernbanerne stod for størstedelen af fjerntransporten, indtil de store motorvejsanlæg begyndte efter 1960. Forfatterens hovedinteresse er kampen mellem staten og amterne om hvem, der skulle bestemme over hovedvejenes anlæg og drift. I hele anlægsfasen var det naturligt nok staten, der ved Ingeniørkorpset varetog anlæggelsen, mens vedligeholdelsen var uddelegeret til amterne. Efter 1867 overgik hovedlandevejene til amterne, hvilket var naturligt, fordi landevejene især skulle tjene lokaltrafikken. Dette vendte for alvor efter 1945, hvor det i 1963 blev nødvendigt, at staten overtog motorvejene og i 1972 hele hovedlandevejsnettet. Heldigvis handler bogen ikke kun om dette politisk/administrative spil, men også om hvordan man igennem perioden lavede veje, hvem der bestemte linieføringen og vedligeholdelsen m.v. Særligt rosværdigt er det, at forfatteren igennem hele bogen sørger for at sætte vejenes historie ind i sammenhæng med hovedlinierne i den almindelige politiske og økonomiske historie, således at det ikke blot bliver en opremsning af årstal på vejanlæg, men en virkelig integreret fremstilling.

Bogen er fint illustreret med et væld af velvalgte fotografier og fra den ældre periodes vedkommende med malerier især af Hans Smidth, ligesom der er talrige gode og klare kort. Desværre bliver mange af de gamle originale kort ulæselige, når de bliver sat så stærkt ned, som tilfældet er her (s. 50, 74, 104), og det er synd, men nok uundgåeligt af økonomiske grunde. Bogen er sat med brede klummer, der i vid udstrækning er udnyttet til illustrationer især af portrætter. Billedteksterne er mere omfattende end normalt, og de bliver hyppigt anvendt til at fortælle vigtige ting, der egentlig bedre kunne have stået i brødteksten (s. 58 og s. 59). Billedteksterne bliver undertiden også brugt til at fortælle om forhold, som forfatteren tilsyneladende har glemt at få med i den egentlige tekst, som på s. 64, hvor han indrømmer, at vejtræer »var et markant indslag i fortidens landskab«, men det er »et punkt, som ikke er blevet uddybet meget i teksten«. Der er lagt et meget stort arbejde i disse billedtekster, og læseren får virkelig meget at vide, men bivirkningen er et uroligt indtryk af de enkelte opslag.

På den baggrund er bogen meget skuffende for de læsere, der som anmelderen havde glædet sig til rigtigt at få at vide, hvordan man lavede en chaussé, og hvad makadamisering egentlig er for noget. Den vigtigste tegning i hele bogen, illustrationen af de forskellige typer for grundfor-

bedrede veje på s. 42 er beklageligvis næsten ulæselig.

Bogen er særdeles veldokumenteret med præcise henvisninger til de relevante arkivalier og litteratur, men også på dette punkt har Steffen Elmer Jørgensen (eller hans redaktør) en dårlig vane. Mange af noterne indeholder nemlig udover henvisninger også direkte fremstillinger af forhold, som burde have været integreret i brødteksten som f.eks. noterne nr. 137 og 138, s. 549 og 167, s. 550. Et engelsk summary på 27 tættrykte sider vil sikkert vække glæde hos ikke-nordiske vejhistorikere. Oversigter over statsvejvæsenets ledere og de ansvarlige ministre sammen med en geografisk ordnet fortegnelse over anlægstidspunkter for de danske hovedlandeveje og motorveje sammen en fyldig tematisk ordnet bibliografi, et godt personnavneregister og stedregister fuldender bogen, og gør den særdeles velegnet som håndbog også på søndagsturen.

Forfatteren slutter bogens tekst med nogle tankevækkende betragtninger ved sammenligning mellem situationen i 1867, hvor hovedlandvejsnettet stort set var udbygget, og i 2001, hvor motorvejsnettet er i den samme situation. Steffen Elmer Jørgensen mener dog ikke, at en sådan sammenligning er relevant, idet der ikke i 2001 er en helt ny trafikform på vej. Han finder derimod, at det er »vejtrafikken, der har været en næsten for stor succes. Den truer undertiden med at dræbe sig selv«. På det litterære felt behøver landevejene ikke længere at stå i skyggen af de store danske fremstillinger af søfartens og jernbanernes historie, men kun takket være Steffen Elmer Jørgensens indsats.

Karl-Erik Frandsen

Jens B. Skriver: Moesgård. Historien om en herregård, Forlaget Moesgård, Århus 2001, 263 s., 248 kr.

Siden 1970 har Moesgård ved Århus været arkæologisk og etnografisk museum, men indtil 1950'erne var Moesgård en herregård med storlandbrug og socialt hierarki. Omridset har man kunnet se i opslagsværker, men nu foreligger en monografi, hvor trådene samles for flere hundrede år. Det kan ikke have været nogen nem opgave med de mange aspekter, der byder sig til. Dronning Margrethe har skrevet bogens forord. Hun mindes studietiden i Århus og udtrykker sin glæde over egnen og over, at der nu er skrevet en bog om den gamle herregård, som med hendes ord i sig selv er en kulturskat. Også andre kan glæde sig, for der er tale om en virkelig præsentabel og vel tilrettelagt bog, der tydeligvis bygger på en solid historisk viden. Jens B.

Skriver har skrevet ph.d.-afhandling om landbrug og hoveri på Moesgård og omliggende godser, men medtager i dette arbejde også slægter, levevis, bygningskulturen og meget andet. Foruden omfattende litteratur er udnyttet arkæologiske spor, Moesgårds store godsarkiv, som findes i Erhvervsarkivet i Århus og landbrugshistorisk relevante kilder i Rigsarkivet og Landsarkivet i Viborg. Hertil kommer fine kort og billeder som bl.a. findes i Moesgård Museum.

Stoffet er i det store og hele delt i tematiske afsnit om ejere og slægter, driften, godssystemet, økonomien og bygningerne, men kronologien er samtidig fastholdt fra sporene af det ældste Moesgård i 1300-1400-tallet til afslutningen i midten af 20. århundrede. På billedsiden er der hele vejen større eller mindre udsnit af et ualmindelig detaljeret og koloreret kort, som landmåler Ludvig Wesenberg tegnede over Moesgård i 1783. Det fungerer godt, både når det gælder om at vise, hvor man har fundet spor af det oprindelige Moesgård, og hvordan marker, bygninger og park tog sig ud i slutningen af 1700-tallet.

Man følger Moesgård fra en oprindelig stormandsgård under adelsslægten Gyldenstjerne. I løbet af 1500-tallet blev den til en bondegård, før den genopstod som hovedgård i begyndelsen af 1600-tallet, nu under Ulfeldtslægten. Magelæg og arvedelinger fulgte, og hele tiden er der slægtsforgreninger til de omliggende godser. Slægterne Brockenhus og Friis kommer til. Efter Svenskekrigene var landet forgældet, og der blev udlagt gods til kreditorerne. På Århuseggen var det til den hollandske købmandsslægt Marselis, som blev adlet med navnet Güldenchrone. Denne slægt sad bl.a. på Moesgård og baroniet Vilhelmsborg, som Moesgaard i 1700-tallet oftest blev administreret fra. Tidligt i 1700-tallet blev landsbyen Store Fulden nedbrudt, og det antages, at det var ved den tid, at Moesgård blev flyttet til sin nuværende plads, hvor arkitekten Zuber i 1770'erne udformede den nuværende hovedbygning i tidlig klassicistisk stil, måske med Bernstoff Slot eller det holstenske Ascheberg i tankerne.

Under landboreformforsøgene fra 1760'erne er diplomaten og embedsmanden Christian Fr. Güldenchrone (1741-88) kendt for sine forsøg på at reformere driften på Moesgård efter holstensk mønster og på afvikling af hoveriet. Sønnen Fr. Christian Güldenchrone (1765-1824) var som faderen tæt på kongefamilien og magten. Han var desuden bogsamler, embedsmand og verdensmand, men uheldet var ude. Låntagning ved køb af baroniet Marselisborg i 1805 fik konsekvenser efter statsbankerotten. Det korte af det lange var, at staten måtte overtage Moesgaard i 1822. 1838 blev Moesgård købt af den borgerlige jurist og nationalliberale politiker Thorkild Dahl, hvis familie ejede det til 1952. Så

var det slut med stort folkehold og klassisk herregårdsliv, men værdier er stadig bevaret fra Dahl-perioden, bl.a. hans fine bibliotek.

Afsnittene om Thorkild Dahl (1807-82) som menneske, godsejer og politiker s. 125 ff. er gode eksempler på forfatterens evne til at give det lokale politisk og økonomisk perspektiv, der kan gælde for tiden i almindelighed og ikke bare for denne egne nye godsejertyper. Dahl tog tønnen med amtsråd, Den grundlovgivende Rigsforsamling, blev stiftamtmand, velgører i tidens stil, patriark på sit gods og fik alligevel tid og overskud til at være samler af bøger og oldsager. Det knytter for øvrigt fint an til Dronningens forord om bl.a. arkæologien og Moesgård.

En anden styrke ved bogen er den fyldige omtale af afgifter, landboreformerne og afhængigheden mellem fæstegods og hovedgård. Vi følger den økonomisk bestemte modernisering af driften fra slutningen af 1700-tallet. De sociale forhold er også med i mange afsnit, og her er de knivskarpe fotografier fra tidligt i 1900-tallet en god øjenåbner. Se fx høstfolkene på Moesgård 1900 (s. 163-64). I samme del af bogen findes også mange flotte fotografier fra kælder til kvist og for hver epoke er der grundplaner af både hovedbygning og avlsbygninger, så man også ved rummenes anvendelse får tidsbilleder. Ind imellem er der små erindringsstumper om, hvordan det var at være placeret højt eller lavt i det gamle godshierarki, som på Moesgård skal have holdt sig temmelig uændret igennem generationer. Og så er man behageligt fri for de historier om spøgeri, som herregårdshistorie ellers har budt på.

Bogen er skrevet i et klart sprog, ord og begreber er forklaret kort inde i teksten eller mere uddybende i ordlisten bagi. Et eksempel er gennemgangen af pengeforholdene efter 1813 i afsnittet »Krise og statsadministration« (s. 119). Noter, register, billedliste og litteratur- og kilde-liste mangler naturligvis heller ikke, men jeg savner en ejerliste, og nogle af de mange bipersoner i slægterne kunne med fordel være placeret i slægtstavler, så den løbende tekst blev lettere at holde sammen på. Bogen slutter lidt pludseligt, dvs. før man s. 211 kommer til de to små kapitler om parken og møllen. Et par siders sammenfatning på tværs af århundrederne havde gjort sig i den ellers gedigne og indbydende bog om væsentlige emner i herregårds- og danmarkshistorien.

Margit Mogensen

Søren Manøe: C.J. Jespersen Ensted – en tidlig dansk gårdmaler, Dansk Landbrugsmuseum, Esbjerg Byhisto-

riske Arkiv, Give-Egnens Museum, Landbohøistorisk Selskab, Varde Museum, Ølgod Museum, 2000, 236 s., 190 kr.

Før luftfotografiet blev almindeligt i 1950'erne var det på landet ikke ualmindeligt, at man fik sin gård eller hus portrætteret af en omkringvandrede gårdmaler. Det synes især at have været populært i perioden 1880-1930. Gode tider for landbruget satte sig spor i form af nye bygninger og haver, som det gjorde godt at få hængt op til beskuelse i den fine stue. Mange af gårdmalerne er forblevet anonyme for eftertiden, og deres mere eller mindre naivistiske arbejder er gået til. Smagen ændrede sig med årene også på landet. Man blev nok mere kritisk og så måske, at det ikke var kunst i almindelig forstand, og resultatet blev, at skilderierne blev smidt ud eller røg på loftet til sølvdyr og fugt.

I de senere år har man imidlertid fået blik for den slags billeder som kilde til bl.a. bygningskulturen på landet. I Sverige har man siden 1970'erne søgt at registrere, hvad der er bevaret, og nu er der også taget godt fat på emnet i Danmark. Det får man et fint indtryk af i den flot udstyrede bog, som museumsmanden Søren Manøe med hjælp og støtte fra mange sider har udgivet. Der er tale om et rigt illustreret katalog i det til formålet velegnede tværformat, indeholdende de mere end 100 kendte arbejder af en af de gårdmalere, som var tidligt ude, nemlig gårdmaleren C.J. Jespersen Ensted. Han blev født i Åbenrå af en enlig mor i 1836, og efter navnet at dømmen havde eller fik han tilknytning til Ensted Sogn syd for Åbenrå. Man ved ellers ikke ret meget om hans liv, udover at han blev gift med en lidt ældre enke fra Giveegnen som 38-årig, og at han også kaldes husmand. Om nogen havde indført ham i tegnekunsten vides heller ikke. De mange daterede, signerede og af ham selv nummererede prospekter hos private, i museer og arkiver er således hovedkilden til hans liv og virke.

I den fyldige indledning berettes overskueligt over billedtypen, mulighederne heri og naturligvis især om Jespersen Ensteds arbejder. På et stort kortopslag er katalognumrene markeret med rødt, så man ser, at han var aktiv i et bælte tværs over Sydjylland. Det ældste billede er fra 1863; det gengiver i en noget uøvet og prøvende form en gård fra Felsted Sogn ved Åbenrå. Ellers arbejdede han nord for Ribe indtil midten af 1870'erne, mens han i anden halvdel af årtiet overvejende malede gårde på Vejleegnen. Nogle af de sirligt indrammede billeder blev udført med olie på pap, andre med akvarel eller tusch.

Kataloget (s. 22-231) er bogens hoveddel. På venstre side finder man for hvert nummer oplysninger om de malede ejendomme, så som ma-

trikelnummer, tidligere og nuværende ejere (mange er slægtsgårde), men derimod ikke jordtilliggendet i areal eller hartkorn, hvilket ellers kunne have været interessant i relation til størrelsen af de gengivne bygninger. For hvert katalognummer er der også et afsnit om ejendommens historie, herunder hvilke bygninger der er ændret eller forsvundet ved nedrivning eller brand. Hertil kommer alle kendte oplysninger om billedet, størrelse, teknik, materialer, og hvem der ejer det i dag. I nogle få tilfælde har man kun en gammel afbildning, men ingen viden om eventuel ejer af billedet. Det er udført et kæmpearbejde angående de konkrete ejendomme, og det suppleres af sted- og navneregisteret bagi bogen.

For alment interesserede er det dog nok bogens flotte højresider, der fanger først. Bliver man optaget af billedet, står forklaringerne behageligt tæt ved. Helsidesbillederne står klart og giver oplevelsen af en næsten surreal, tabt verden. Med inspiration fra indledningen kan man udse sig fine dørpartier på de vestjyske gårde eller smukt malet bindingsværk i de østjyske. En anden mulighed er hegn og gange om de sirligt anlagte haver, hvor man aldrig arbejder. Her spadserer gårdens kvinder og viser frem for gæster – hvad de jo faktisk også gjorde, når billedet var kommet op at hænge. Der er desuden morsomme hundehuse og fuglehuse og røg i alle skorstene samt liv i storkereden, mens Dannebrog blafrer blidt i vinden. Det er ikke overraskende søndags- eller aftensfreden, vi får at se. På nogle af billederne er der heste og især hunde, men ellers er gårdenes dyrehold kun synligt i form af møddingerne, måske med den piberygende gårdejer ved siden af. Det var jo hans »have«. På en del billeder ses vind- og vandmøller, og der er et billede med Gørding stationsbygning og et andet med et damptog bag en gård i Hedensted 1878. Man bliver mindet om de moderne tider.

Jespersen Ensted kan ikke siges at haft noget stort talent, og først mod slutningen af sit virke fik han bedre styr på perspektiv og størrelsesforhold. Hans billeder har alligevel stor værdi ved det indblik, de giver i byggeskik og statussymboler, som både kunderne og maleren har fundet det naturligt at tage med. Billederne er morsomme og alvorlige på samme tid, og denne udgivelse måtte gerne blive model, når der forhåbentligt dukker noget lignende op fra andre egne.

Margit Mogensen

E. Busk Jensen (red.): Varde Landsogn, Tinghøj og Søndermarken. Træk fra 1900-tallet, Varde Lokalhistoriske Arkiv, 2001, 199 s., 175 kr.

I udstyr tager *Varde Landsogn, Tinghøj og Søndermarken* sig udmærket ud. Et malerisk omslag i hardback, udmærket papirkvalitet, tospaltet tekst, rigt illustreret i s/h og farve. Når det drejer sig om indholdet er der tale om en lidt mere rodet affære. Det starter allerede i forordet (s. 5), hvor der henvises til en liste i kolofonen over »en lang række sponsorer«. Listen indeholder en enkelt. Forvirringen fortsætter med første artikel (s. 8), der er »Efter bidrag af P. Løgstrup Bjerg og Vagn Kvist«. Ved den næste artikel (s. 14) angives som forfatter »Med bidrag af Magnus Andersen«. Højdepunktet i den sammenhæng kommer med forfatterangivelsen »Artiklen bygger på skriftlige og mundtlige beretninger«. Men hvem er det egentlig, der har skrevet artiklerne sammen? Ved bogens øvrige artikler oplyses man om dette ikke helt ligegyldige spørgsmål. Bogen rummer mange artikler, hele 59 bidrag fordelt på 192 sider. Det giver sine begrænsninger. Den typiske artikel er på 2-4 sider, enkelte 6-8 sider, og en del på blot en enkelt side. Særligt de helt små artikler er problematiske. F.eks. må matrikelopremssningerne s. 156, 157 og 158, hvor tre »ejendoms historier« oprulles, forklares med en eller anden lokal reverens. Hvis disse ejendomme af en eller anden grund skal med i en bog, så må der være mere at fortælle end blot ejerskifteår, giftermål m.v.

Der er ellers gjort en stor indsats ved udarbejdelsen af bogen, der eksplicit har som formål at give glimt af tilværelsen i Vardes nære opland i 1900-tallet. Bogen indledes ganske oplysende med et udmærket kort over det geografiske område (s. 6), hvorefter de 59 artikler optræder samlede i blokke: »Skolevæsen og kulturliv« (s. 8-39), »Landbrug og produktionsforeninger« (s. 40-82), »Beretninger fra områderne Mejls-Frisvad« (s. 83-111), »Orten-Tinghøj« (s. 112-160), »Gellerup og Varde Søndermark« (s. 161-176) og »En ny tids bonde« (s. 181-197). Mellem de to sidste er artiklen »Landbrugets udvikling efter 1973« (s. 177-180) så skudt ind.

Blandt de korte artikler er »Den Vestjyske Skoleordning« (s. 14-15) en af de mere oplysende og underholdende, mens artiklen »Fra en mørk tid. Gellerup Skole under Besættelsen« (s. 174-176) bygger på noget så interessant som den stedlige skolelærer Frederik Sneums optegnelser fra tiden 1944-45, hvor de tyske besættelsestropper beslaglagde skolen, smed læreren ud af sin bolig, og i øvrigt omdannede skolen og dens omgivelser til noget nær en fæstning. I den forbindelse ærgrer man sig over, at de pågældende optegnelser ikke gengives i deres helhed. I ethvert sogn og enhver by fortælleres at tyskerne »tog skolen«. Her er der mulighed for at få liv på begrebet. Der er ligefrem morsomt stof i kilden. F.eks. berettes, at det tyske flag 1. januar 1945 blev hejst på skolens flagstang. Det tog lærer Sneum ned. Da-

gen efter tog tyskerne så flagstangen og savede den i stykker.

Landbrugshistorien og landbokulturen optager en stor del af pladsen i bogen. Mest interessant er her artiklen »Livet på en hedelod« (s. 133-135), der ligesom artiklen om Gellerup Skole under Besættelsen sætter mennesker og liv på noget, som har begrebets karakter, i dette tilfælde ved bl.a. at berette om sliddet med at bryde hede. Især bør artiklens illustration fremhæves. Billedet er et luftfotografi af et lille husmandssted, inklusive forskellige udhuse. I billedteksten oplyses, at et lille skur nederst i billedet faktisk var familiens hjem i de første år, indtil man fik råd til at bygge et rigtigt hus. I den anden ende af landbrugshistorien findes tre bidrag fra landmænd om deres landbrug år 2000 (s. 186-197). Disse bidrag er skrevet i tiden og her aktualitetens præg, men vil snart selv fremstå som historie. Der berettes om uddannelse og giftermål, dagligdag og EU, politik og miljø på en meget direkte og ukompliceret måde.

De afsluttende artikler er i en vis forstand bogens mest interessante. Mange af de øvrige bidrag har mere karakter af angivelse af områder og emner, som der kunne fortælles meget mere om, men lokalt har man måske mere interesse i de mange korte glimt. De mange emner og artikler er på en gang bogens styrke og svaghed. Svaghed, fordi der til tider er tale om opremsninger eller blot angivelse af fænomener. Styrke, fordi der alt andet lige bliver fortalt om mange forhold i bogen. Og så er der en herlig friskhed og begejstring i projektet. I Vardes opland er de tilsyneladende glade for *Varde Landsogn, Tinghøj og Søndermarken*. I hvert fald er den udkommet i to oplag. Men i andre egne af landet vil man nok møde bogen med forbehold, ikke mindst fordi der er så meget, som man gerne havde læst mere om end det, der kan stå på en side eller to.

Henrik Gjøde Nielsen

Vello Helk: Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. Med en fortælling over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki, Odense Universitetsforlag 2001, 416 s., 300 kr.

Den foreliggende bog ligger i forlængelse af forfatterens *Dansk-norske studierejser 1536-1660* (1987) og *Dansk-norske studierejser 1661-1813* (1991), og de tre bind danner et naturligt hele og afslutter forfatterens mangeårige forskning i studierejser og stambøger.

Værket falder i tre dele. I første hovedafsnit (s. 9-134) belyses stambøgerne og stambogsskikken. Stambogen var en form for rejsejournal for unge på udlands- eller studierejse, der anvendtes til at formidle hilsner, til at markere venskabet's samhørighed og til at mindes rejsen. Skikken opstod efter Reformationstiden og vandt især udbredelse i protestantiske lande og landområder. Stambøgerne var især udbredt i første halvdel af 1600-tallet og i sidste halvdel af 1700-tallet; derefter forvandlede de til poesibøger.

Blandt ivrige stambogsejere finder vi Knud Lyne Rabhek, »der ikke lod en lejlighed gå fra sig for at sikre sig nye indførsler, hvilket Bakkehusets mange gæster mere eller mindre frivilligt har måttet efterkomme«. I stambogen skrev de mennesker, man mødte, en indførsel, der bestod af et citat og/eller skriverens valgsprog. Derpå fulgte en henvendelse til stambogsejeren, datering og underskrift. Mange af indførslerne bestod af valgsprog, hvori guds frygt og bibelord indgik; en stor del af hilsnerne blev også ledsaget af illustrationer såsom tegninger, våbner, akvareller og musikhilsner. Hilsnerne kunne også antage mindre dydige former: »*Dyden er Moderen, og Æren er Datteren/Hvem der vil nyde Datteren, maae tilbede Moderen*«, skrev Hans Heinrich von Frizzius i 1765.

Hansbøgerne kunne også rumme politisk stof. I 1796 skrev Fr. Fabritius: »*Nyd glad den rige Deel af Livets Goder/Thi den som gav dig dem saa gjerne glad dig seer/ men glem ei, Neger-slaven er din Broder/Og Millioners Hersker Intet meer!*«.

Andel del (s. 135-296) behandler de enkelte stambøger. Den ældste bevarede danske stambog er Mogens Madsens fra 1566. Blandt de mest ejendommelige stambogsejere hører den danske jesuiterlev Jacob Rasmussen Falster, hvis stambog 1598-1644 har givet forfatteren inspiration til undersøgelsen. Falster strejfedede fra 1610 rundt i Europa, var 1610-11 i Italien, 1612-13 Prag, 1615 Hamburg og fra 1616 i Köln. »*Det er en meget broget skæbne, som kan belyses på baggrund af denne bemærkelsesværdige stambog*«, konstaterer Helk.

Stambøger blev også anvendt på indenlandske rejser, et fænomen der ses i anden halvdel af 1700-tallet, specielt i slutningen af århundredet. En sådan indenlandsk stambog har tilhørt Hans Hansen, der i 1793-97 besøgte en række fynske og jyske herregårde for at male portrætter, og samtidig fik indførsler – fra Dronninglund, Gunderslevholm, Halkjær, Herlufsholm, Hollufgård, Kjærsgård, Langesø, Løgismose, Løvenborg, Marselisborg og Rydhave.

Det var ikke kun hos mænd, at stambogsskikken vandt udbredelse, og der findes også kvinde-stambøger. De ældste stambøger tilhørte fyrstelige og adelige ejere og havde forløbere i de ade-

lige damers visebøger. Den ældste kendte adelige stambog er Anne Rosenkrantz', hvor den første daterede indførelse stammer fra 1567. Anne forærede stambogen til sin datter Dorte Gøye. Senere har den tilhørt Sophie Brahe, der var i huset hos Dorte. Efter Sophies død kom bogen til Sophie Krabbe, der så gav den til sin datter Jytte Krag, hvorfra den sidste indførelse 1699 stammer. Den første stambog fra en borgerlig kvinde er anlagt i 1747, nemlig Johanne Fosies kunstnerstambog. Hun var datter af kobberstikker Jacob Fosie og var ligesom faderen en habil og anerkendt kunstner, hvorfra adskillige indførelser er ledsaget af en tegning eller et stik. Det er dog først i slutningen af 1700-tallet, at man for alvor finder kvindelige stambogsejere i større stil, som oftest embedsmandsdøtre.

Tredje afsnit (s. 297-380) er en ganske nyttig fortegnelse over 879 stambøger med personalhistoriske oplysninger om ejerne.

Bogen, der fremtræder i et behageligt og læseværdigt format, er illustreret af en række velvalgte tegninger fra stambøgerne. Det eneste, man savner i den ellers udmærkede bog, er en konklusion (evt. delkonklusioner), der sammenfatter det præsenterede materiale. Ligeledes burde de latinske citater være oversat af hensyn til de læsere, der har glemt deres gymnasietids latinundervisning. Det skal dog ikke skygges for, at bogen er et vigtigt bidrag til kultur-, uddannelses- og personalhistorien.

Christian Larsen

Gerda Bonderup: En kovending – koppevaccinationen og dens udfordringer til det danske samfund omkring 1800, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2001, 179 s., 198 kr.

Det er en succeshistorie, der oprulles i denne bog. Den handler om den effektive indførelse af koppevaccinationen i Danmark i de første årtier af 1800-tallet. Allerede i 1810 – 12 år efter Edward Jenners opfindelse af vaccinationsmetoden – blev mere end 50% af alle nyfødte børn i København vaccineret, og få år senere gennemgik langt den største del af alle danske børn denne behandling. Gerda Bonderup mener, at dette resultat først og fremmest må tilskrives et vel fungerende samarbejde mellem den politiske ledelse og lægerne samt en række andre embedsmænd. Hun bemærker også, at disse »ansvarsfølelse« personers stod over for en overtalelsesopgave af et betydeligt omfang, fordi det var en udbredt folkelig opfattelse, at alle børn blev født med usunde væsker i kroppen, og at kopper var en naturlig måde, hvorpå disse væsker kunne udsondres.

Bogen indledes med et tilbageblik på nogle hovedtræk af kopper sygdommens historie fra oldtiden til omkring 1800 samt en redegørelse for de ikke særligt vellykkede forsøg på at bekæmpe sygdommen i Danmark i 1700-tallet. Men hovedvægten ligger på den danske reception af Jenners metode, og Gerda Bonderup har især sat fokus på den politiske ledelse og de toneangivende lægers holdninger og motiver, og hvordan de argumenterede for deres synspunkter. Men også en række andre aktører i den sundhedspolitiske debat bliver inddraget. Således bliver læserne bl.a. præsenteret for en analyse af *Adresseavisens* dækning af emneområdet (for at man kan få et indtryk af, hvilke informationer den jævne befolkning modtog), ligesom forfatteren gennemgår flere bredt anlagte skriftlige vejledninger samt en trykt prædiken fra 1803 (der i øvrigt afslører den pågældende præst som en sand retorisk og manipulatorisk begavelse). Det vigtigste kildemateriale er dog den centrale sundhedsforvaltnings arkivalier, herunder især Vaccinationskommissionens lille arkiv fra 1801-24. Kommissionen bestod af fem af tidens mest fremtrædende læger og fungerede som rådgivende organ for Danske Kancelli.

Det spørgsmål, som især har interesseret forfatteren, er holdningen til at indføre obligatorisk vaccination af befolkningen. En sådan løsning blev gennemført i adskillige lande, mens man tog afstand fra det andre steder. Danmark indtog en mellemløbet med »semi-tvang«, idet forordningen af 3. april 1810 fastslog, at man ikke kunne blive gift, hvis man ikke kunne dokumentere at være blevet vaccineret eller at have haft de naturlige kopper. Gerda Bonderup har i øvrigt – uden held – søgt at klarlægge, hvem der fik idéen til denne bestemmelse, men hun finder det ikke utænkeligt, at det var kongen selv.

Inden man nåede så vidt, havde der i Vaccinationskommissionen og Danske Kancelli været en lang række overvejelser om disse spørgsmål. I kommissionen var man fra starten af klar over, at det ville være i strid med regeringens liberale grundholdning at kræve vaccinationstvang. Alligevel ytrede kommissionen i 1802 ønske om, at det måtte blive muligt at pålægge soldater, matroser og personer under offentlig understøttelse vaccination – simpelt hen fordi der var behov for at opbygge en større »bank« af lymfe. Tre år senere gav regeringen tilladelse til, at lægerne udøvede en sådan tvang over for børn under offentlig forsorg – dog kun i det omfang, dette var nødvendigt for at etablere et tilstrækkeligt stort lager af vaccine. En mindre koppeepidemi i København i 1808 betød endnu et skridt i retning af en tvangsordning. Først fik Vaccinationskommissionen kancelliets tilladelse til at gennemføre en række nødbestemmelser i den epidemirammede hovedstad – herunder vaccination af alle

beboere i huse med koppesmittede personer. Dernæst erklærede medlemmerne af kancellikollegiet sig i 1809 som tilhængere af en ordning, der ville forbyde ikke-vaccinerede børn at blive optaget på en friskole eller i et lav og ikke-vaccinerede personer i at modtage nogen som helst form for offentlig understøttelse. Derimod afviste kancelliet samme år Vaccinationskommissionens forslag om obligatorisk vaccination af alle børn under to år; dette ville efter kancelliets opfattelse gribe for meget ind i »undersåtternes private husholdning«.

Bogen slutter med en epilog, der trækker nogle hovedlinier op til slutningen af 1800-tallet, samt et ret omfattende bilagsmateriale, som bl.a. indeholder tre af Vaccinationskommissionens årsberetninger.

Bogen bærer præg af forfatterens store engagement i emnet og stærke vilje til at formidle det til en bredere kreds. Visse steder forekommer skrivestilen dog lige lovlig talesprogsagtig. Desuden kunne flere af kildeanalyserne med fordel have været strammet noget op. Men dette ændrer ikke ved, at der er tale om et væsentligt og særdeles interessant bidrag til den efterhånden temmelig omfattende litteratur om dansk sundhedsvæsens historie.

Jørgen Mikkelsen

Anette Jensen: Statshusmandsbrugene i Flødstrup Sogn på Østfyn – et kulturmiljø under forandring, Landbohistorisk Selskab og Kertemindeegnens Museer, 2001, 135 s., 128 kr.

Anette Jensens bog er en historisk lokalundersøgelse om 48 oprindelige statshusmandsbrug i Flødstrup Sogn, Ullerslev Kommune på Østfyn. Bogen er stort set identisk med forfatterens historiespeciale ved Syddansk Universitet, Odense. Studiefeltet er ikke ukendt i landbohistorien, men det har generelt kun interesseret et fåtal sammenlignet med studiet af det danske gårdbrugs historie. Det er derfor kærkomment, at der nu lægges en ny brik til den hidtidige husmandsforskning.

Frem til 1960'erne blomstrede de danske statshusmandsbrug endnu som en iøjnefaldende del af landets utallige husmandsbrug og de i alt ca. 160.000 landbrug. Der var med finansiell baggrund i de to statshusmandslove fra hhv. 1899 og 1919 blevet oprettet godt 28.000 selvstændige husmandsbrug og omtrent udstykket et lignende antal tillægsparceller. Mange af disse brug, især de såkaldte jordrentebrug oprettet efter 1919-loven – som brugene fra Flødstrup er eksempel på – blev lagt i samlede kolonier. De kom således med deres ret ensartet bebyggelses-

mønster og arkitektur – den karakteristiske Bedre Byggeskik-stil – til at udgøre et særligt planlagt og statsstyret islæt i det danske kulturlandskab.

Fra 1962 vendte billedet imidlertid med en ny liberaliseret landbrugslov, der økonomisk og politisk tog sigte på sammenlægning og afvikling af de små husmandsbrug. De blev nu i stigende omfang nedlagt og den særlige statshusmandslov blev formelt ophævet i 1973. Herefter forsvandt gradvist grundlaget for statshusmandsbrugets oprindelige funktion, da bruget nu ikke længere udgjorde en rentabel driftsenhed, som kunne ernære en familie.

I dag er hovedparten af de nedlagte statshusmandsbrug bolig for mennesker med andre erhverv; til flere brug hører dog stadig et større eller mindre jordtilliggende. Mange af de nye beboere har realiseret drømmen om »huset på landet« og bosættelse i landlige omgivelser. De har fået indfriet deres ønske om et forhold til jorden og kulturlandskabet. De bagvedliggende historiske forudsætninger har det netop været forfatterens overordnede mål at undersøge. Desuden har hun set på: »Hvad brugenes nuværende funktion er, og hvad denne forandring har betydet for husmandslandskabet som kulturmiljø?«. De 48 statshusmandsbrug i undersøgelsen ansues derfor ud fra en kulturmiljøvinkel – det nye begreb, som realiseredes i miljødebatten fra midten af 1990'erne. Målet har desuden været, at afklare evt. trusler mod kulturmiljøet og om statshusmandskolonien udgør et bevaringsværdigt kulturmiljø, samt i hvilket omfang udviklingstendenserne i Flødstrup kan bruges til en generel vurdering af statshusmandsbrugs bevaring i dag.

Efter bogens indledning følger fire afsnit, konklusion og epilog samt redegørelse for anvendte kilder og litteratur. Noteapparatet optræder i sidemargen tillige med teksterne til de understøttende illustrationer – fotografier, tegninger, kort, tabeller og diagrammer.

I afsnittet om »Statshusmandslovgivningens historiske forudsætninger og udvikling« redegøres kort om lovgivningen frem til 1919, husmandsbevægelsen og de efterfølgende »Oktoberlove«. De gik ud på at oprette jordrentebrug på jord i offentlig eje, fremkommet ved lensafløsningen, hvor majoritetsbesidderne af stamhuse, lens- og fideikommissgods fik ret til at overtage besiddelsen til fri ejendom mod at afstå 1/3 af jordarealet mod erstatning og indbetale 20-25% af besiddelsens værdi til den af staten nyoprettede Jordfond. Lovene omhandlede også udstykning af præstegårdsjord til husmandsbrug.

Ud fra en »historisk undersøgelse« analyseres og beskrives den noget langstrakte proces i forbindelse med lensafløsningen og udstykningen i Flødstrup, som her omfattede to godser: Dels stamhuset Hverring, der som erstatning for

godsets pligt afløsningsjord opkøbte herregården Hannesborg, hvorfra 26 jordrentebrug og fire tillægspareller blev udstykket i 1923, dels baroniet Scheelenborg, der i 1925 afgav jord til 22 husmandsbrug og en tillægsparelle i form af 128 ha erstatningsjord, som man havde sikret sig fra godset Rørbæk. På denne måde undgik de to involverede godser – på linje med andre – at staten gjort »indhug« i egne og underliggende avls-gårdes jordarealer. Endelig blev jord til et brug og to tillægspareller udstykket fra Flødstrup præstegård.

De nye statshusmænd havde trods variationer relativt ensartet baggrund og forudsætninger, hvilket givetvis skal relateres til lovens intentioner og forskellige krav, bl.a. de økonomiske. Ansøgerne til brugene blev rekrutteret indenfor Fyns Amt. Halvdelen af brugene blev befolket af familier med børn, og samlet udgjorde husmændene 14-17% af sognets beboere frem til 1970.

Ved udstykningen ændredes landskabsstrukturen fra herregårdsmarker til små ensartede jordlodder, drevet i veksel drift. Et markant træk var også den relativt ensartede bebyggelse domineret af Bedre Byggeskik-stil med bygningerne placeret med mellemrum langs oprindelige og nyanlagte vejforløb. Hovedparten af brugene blev opført efter typetegninger udarbejdet af Ejnar Mindedal-Rasmussen, der var tilsynsførende arkitekt for Statens Jordlovsudvalg – den instans, der forestod udstykning og tilsyn med de statslige brug. Statslånet var i 1925 på 12.500 kr., men alle husmænd måtte supplere med et par tusinde kr. til opførelsen af byggeriet. Enkelte udnyttede senere de aktuelle lånemuligheder i 1940 og 1942 til udvidelse og forbedringer; det gjaldt primært avlsbygningerne, som udgjorde et vigtigt grundlag for husdyrbruget.

Efter 1967 afløstes jordrenten på de fleste brug og fra midten af 1980-erne fulgte indfrielse af statslånene. Strukturændringen i landbruget afstedkom, at landbrugspligten i dag er ophævet på 1/3 af brugene; reelt findes i dag kun et enkelt statshusmandsbrug i Flødstrup, resten er nedlagt.

Bogen fokuserer også – ud fra en spørgeskemaundersøgelse – på beboere og de nutidige forhold. De 48 oprindelige statshusmandsbrug kan i dag opdeles i tre grupper: otte brug driver primært landbrug, seks anvendes som fritidslandbrug, de resterende 34 tjener udelukkende som bolig. Af 34 brug har 20 beholdt et jordtilliggende, men veksellbrugets gamle struktur er forsvundet.

Anette Jensen har også set på landskabet, bebyggelsen og på hvad der er bevaringsværdigt samt på de aktuelle og fremtidige »trusler« mod statshusmandskolonier med Flødstrup som udgangspunkt. Slutteligt rejses spørgsmålet om de

pågældende statshusmandskolonier er bevaringsværdige kulturmiljøer? Der er udpeget otte brug som bevaringsværdige, mens de to kolonier som helhed ikke menes at udgøre et samlet bevaringsværdigt kulturmiljø. Der er kun tale om spredtliggende bevaringsværdige enkeltelementer i form af bygninger og således ikke længere en koloni-helhed i den eksisterende struktur. Den største »trussel« imod de bevaringsværdige elementer og miljøet er fremover udvidelse af landbruget samt gennemgribende modernisering af stuehusene ligesom ejerens syn på bevaring også spiller en afgørende rolle.

På landsplan kan statshusmandskolonierne i Flødstrup Sogn ikke karakteriseres som bevaringsværdige kulturmiljøer, alligevel indeholder kolonierne væsentlige kulturværdier, der bør værnes om i den fremtidige forvaltning af området. Bebyggelsen har i dag fået en ny og anden rolle som led i den stigende interesse for bosættelse i landdistrikterne – primært bynært og i pendlerafstand til arbejdspladsen.

Anette Jensens bog er med sin enkle fremstilling og historiske indfaldsvinkel på stoffet et godt lokaleksempele på den generelle forandring, som – med geografiske variationer – er sket i de fleste tidligere statshusmandskolonier. Et skift som er påvirket af strukturændringen i landbruget, den industrielle- og samfundsmæssige udvikling.

Afsluttende fremsætter Anette Jensen i en epilog nogle betragtninger om den fremtidige kulturmiljøpolitik; den, som mange »bevaringsfolk« i dag netop arbejder med ude i landets amter. Et er de gode intentioner, et andet de praktiske muligheder, som er til stede i arbejdet med regionplantillægget om de udpegede bevaringsværdige – og særligt bevaringsværdige – kulturmiljøer.

Kulturmiljøpolitik er grundlæggende et spørgsmål, om hvorvidt der er politisk vilje til at prioritere, værne om og bevare fortidens kulturspor og -miljøer. Fremtiden vil vise, om regionplanernes udpegede kulturmiljøer overhovedet vil blive respekteret, det gælder også bevaringsværdige statshusmandsbrug og -kolonier.

Gunnar Solvang

Svend Høgsbro: By og udvikling. Esbjerg 1970-1995, Esbjerg byhistoriske Arkiv, 2001, 213 s., 148 kr.

Forfatteren var i årene 1971-1996 ansat i Esbjerg Kommunes tekniske forvaltning, først som overarkitekt, siden som stadsarkitekt og dermed forvaltningschef, og han har således været tæt involveret i den byudvikling, der gøres rede

for i bogen. Udviklingen ses således fra embedsmandsniveau, hvilket er vigtig i denne sammenhæng, for ifølge forfatteren har embedsmændene i Esbjerg Kommune spillet (d)en afgørende rolle. For politikerne har der været mere prestige i at administrere de enkelte sager end den overordnede byudvikling: »Resultatet af dette er, at det i høj grad er blevet et embedsmandsværk at planlægge, mens byrådspolitikerne koncentrerer sig om behandlingen af enkeltsager. Det ideelle havde jo været, om rollefordelingen var omvendt« (s. 11). Det er måske derfor, at politikere næsten er fraværende i bogens første del, bortset fra et par enkelte sager, som der gik politik i. Det kan undre, at politikerne i så høj grad overlod planlægningen til forvaltningen.

I første hovedafsnit er 1970'ernes vækstperiode og udbygningen af den nye storkommune i fokus. Kommunesammenlægningen i 1970 gav Esbjerg arealer til den længe ønskede udvidelse, og der skabtes i de efterfølgende år fem nye kvarterer: Kvaglund, Sædding Nord, Gjesing Nord, Sønderris og Hjerting. Centralt i planlægningen af de nye byområder var et center med indkøbsmuligheder, bibliotek, bank, posthus osv., »for netop centerområdet er vel hjertet i en ny bydel« (s. 24). Også landsbyområderne blev inddraget i byplanlægningen.

Fra midten af 1970'erne kom fredning/bevaring samt sanering i centrum, hvilket behandles i bogens anden del. Fredningssagen blev en vigtig del af byplanlægningsdebatten, og den blev især båret frem af den stedlige museumschef Aino Kann Rasmussen og lederen af Byhistorisk Arkiv Dorte Haahr Carlsen samt andre lokale museums- og arkivfolk. Et resultat af dette arbejde blev oprettelsen af Esbjerg Byfond 1976, der havde til formål at yde tilskud til bygningsændringer, som indebar »en bedre og mere rigtig visuel istandsættelse eller tilbageføring af en ejendom, end der ellers ville blive udført« (s. 91).

Udover bevaring og fredning af den ældre boligmasse blev der også – som i mange andre større byer – gennemført en måske noget hårdhændet sanering. I det socialdemokratiske Esbjerg som i andre socialdemokratiske storbyer var det ikke blot et spørgsmål om bedre og tidssvarende boliger, men også et ønske om »at gøre op med en social uret og at bygge en ny fremtid med nyt boligbyggeri«. Forfatteren har dog også blik for saneringens mindre heldige sider, og »de nye huse (blev) ikke altid lige spændende. Mange erstatningsbyggerier blev bygget i beton efter moderne metoder og var for voldsomme og ensartede i deres proportioner eller virkede sterile og gav dermed et fremmed miljø i gamle gader« (s. 109).

Sidste hovedafsnit omhandler 1990'erne, hvor det mere var enkeltsager, der optog byrådspolitikerne, og hvor byrådet ikke i lige så høj grad som før var lydhørt over for forvaltningens by-

planpolitik. Dette giver anledning til en række kritiske kommentarer fra forfatteren, som mener, at »de gode tanker, som blev skabt ved mange års systematisk, fysisk planlægning (...) blev sat mange år tilbage og delvis spoleret for at tænkes nogle spontane, merkantile ideer, som alligevel viste sig urealistiske« (s. 179). Især Flemming Bay-Jensen, der blev borgmester i 1990, bliver revset for »en ligegyldighed og mangel på interesse og forståelse for æstetiske synspunkter« (s. 138). Bay-Jensen lagde den overordnede kommuneplanlægning ind under Økonomiudvalget, hvor han var formand, mens formandsædet i Byplanudvalget blev overdraget til oppositionen. Dermed havde han markeret, hvem der bestemte.

By og udvikling. Esbjerg 1970-1995 belyser et interessant og måske noget overset aspekt af den moderne bys historie, nemlig byplanlægningen. Bogen bidrager endvidere med væsentlige dele til skildringen af Esbjergs nyere historie, og der er ingen tvivl om, at den vil vinde udbredelse i lokalområdet.

Christian Larsen

Knud Chr. Jensen og Jakob Vedsted: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år, Ebeltoft Kommune i samarbejde med Ebeltoft Museum, 2001, 360 s., 150 kr.

Enhver købstad med respekt for sig selv sørger for at fejre runde og halvrunde jubilæer, ofte med deltagelse af kongehusets medlemmer. I de store købstæder fejrer man sig selv tillige med en købstadshistorie, og mange steder er der tale om stort anlagte værker i to-tre bind skrevet af professionelle historikere, f.eks. Århus i fire bind (1995-98), Viborgs historie i tre bind (1997-99) samt Roskilde bys historie (1992-98) ligeledes i tre bind. Senest har Kerteminde fået en købstadshistorie i tre bind (2000).

Ved Ebeltofts 650-års jubilæum i 1951 forfattede Poul Rasmussen og Gustav Albeck: Ebeltoft Købstads historie på 537 sider (anmeldt i *Fortid og Nutid* bind 18, s. 461-62). Da byen 21. januar 2001 kunne fejre 700-års jubilæet for byens købstadsrettigheder, overdrog kommunen opgaven med at skrive byens historie til redaktør Knud Chr. Jensen og museumsinspektør Jakob Vedsted. Det er der kommet en god bog ud af, professionelt skrevet og i et flot layout. Forfatterne viser en grundig viden både om byens og den nationale udvikling, og Ebeltoft ses ikke som et isoleret fænomen, men som en del af en større helhed.

I otte kapitler med i alt 170 afsnit behandles byens historie kronologisk med vægten på 1800-

og 1900-tallet, hvor der er et større kildemateriale til rådighed for forfatterne. Handel og håndværk, øvrigheden, skolevæsenet og andre offentlige institutioner og dagligdag er gennemgående temaer. Bogen afsluttes med en række afsnit om Ebeltoft storkommunes tilblivelse og de ni landkommuner, der blev del af den nye kommune. Et fint lille afsnit er »Skandaler i den lille by« (s. 274-75), der omhandler både kæmner-bedrageri over for kommunekassen (1850, 1894 og 1921) og arrestforvalter J.P.J. Thylkjærs afskedigelse i 1937. Thylkjær, der havde været arrestforvalter i 14 år, blev anklaget for at behandle fangerne for liberalt. Man påstod, at han bl.a. havde drukket øl og spillet kort med fangerne samt taget imod gaver fra disse. Han blev afskediget, dog med pension.

Bogen består som nævnt af 170 afsnit, hver på to sider, som oftest 1½ side tekst og ½ side illustration. Det sætter begrænsninger for, hvor udførligt et emne bliver behandlet. Her kunne man ønske, at omtalen af de gennemgående temaer var blevet samlet i en række større afsnit, så man havde kunnet gå i dybden med udviklingen inden for de enkelte områder. Dette ville også have øget bogens anvendelighed inden for udforskningen af de danske købstæders historie.

Det skal dog ikke skygge for, at man i Ebeltoft har fået en jubilæumsbog, som man kan være stolt over. Kun en lille fejl skal nævnes. På s. 278 omtales Hermann Göring som tysk rigspræsident og generalfeltmarskal i 1938. Göring var dog »kun« ministerpræsident i Preussen.

Christian Larsen

Frank A. Rasmussen, Bent Vedsted Rønne og Hans Chr. Johansen: Damp og Diesel. Dansk Søfarts Historie bind 6, 1920-1960, Gyldendal, 2000, 251 s. og Hans Jeppesen, Svend Aage Andersen og Hans Chr. Johansen: Container og Koncentration. Dansk Søfarts Historie bind 7, 1960-2000, Gyldendal 2001, 274 s. Serien kan kun købes samlet, 2700 kr.

Med disse to bind er *Dansk Søfarts Historie* afsluttet fire år efter søsætningen. Jeg anmeldte bind 5 i dette tidsskrift marts 2000 sammen med nogle generelle og kritiske betragtninger om udgivelsesform og prioriteringer. Desværre har hverken Det Humanistiske Forskningsråd eller redaktionen følt sig foranlediget til at svare.

Bind 6 har fire hovedafsnit: »Skibstyper og skibsbygning«, »Sejlads og ruter opdelt i perioderne 1920-30, 1930-40, 1939-45, 1945-60«, »Besætningerne«. »Rederier og økonomi«. Bind 7's

rettelsesblad viser, at Frank A. Rasmussen har skrevet de to første sektioner, Bent Vedsted Rønne den tredje, og Hans Chr. Johansen den sidste.

I 1920 havde Danmark den fjerdestørste handelsflåde i Verden i forhold til sit indbyggertal. Udviklingen indtil 1939 viser en betydelig stabilitet i antal skibe kombineret med en vis vækst i tonnagen. Fra 2. Verdenskrigs afslutning til 1960 mere end fordobledes tonnagen, medens væksten i antallet af skibe ikke var nær så markant. Denne udvikling dækker over den endelige udfasning af sejlaskibene, lidt senere dampskibene, og motorskibenes totale dominans. Gennemsnitsalderen på den danske handelsflåde var ved indgangen til 1960'erne lavere end verdensgennemsnittet. Trods krig og krise var danske redere og værfter altså i stand til at klare sig og styrke deres position, bl.a. gennem et betydeligt samarbejde kombineret med gunstige finansieringsordninger. Sidst, men ikke mindst, lykkedes det både værfter og redere at manøvrere sig gennem 2. Verdenskrig med mere behændighed end heltmod, præcis som landet gjorde. Set fra den anden side af årtusindskiftet er det melankolsk at læse Frank A. Rasmussens fremragende afsnit om skibsbygningen og de stovte mænd, der stod bag og vide, at der nu kun er Lindøværftet tilbage blandt de store værfter. Rutemønstret er flimrende, som den slags vel uundgåeligt er, men et generelt træk var, at den indgående fragtmængde til Danmark var betydeligt større end den udgående, hvilket primært skyldes voluminøse transporter af kul (fra England) og korn- og foderstoffer. Det betød, at udgående skibe ofte sejlede fra Danmark halvtomme. Danske skibe stod hele perioden for op mod halvdelen af transporterne til og fra Danmark. Der var to gennemgående principper i sejladsen: Trampart, hvor skibet tager fragter, hvor de findes, så at sige sejler fra havn til havn. Rute- og liniefart er en regelmæssig fart mellem bestemte havne. En særlig udgave af trampart er udlejningen af skibet i timecharter, hvor en befragter lejer skib med besætning for en kortere eller længere periode med klart fastsatte regler for fordelingen af udgifter mellem reder og befragter. De fleste rejser i timecharter før 2. Verdenskrig udgik fra amerikanske farvande. I 1932 var omkring 2/3 af fragtindtjeningen i ren udenlandsk fragt, en andel, som steg efter 2. Verdenskrig.

I et interessant afsnit viser Bent Vedsted Rønne, at det gamle mønster, hvor man fulgte i sin faders fodspor som sømand, forsvandt i løbet af det 19. århundrede. Hvor 60% af styrmændene ca. 1900 kom fra et maritimt miljø, var det kun 15% i 1960'erne. Gennemtrækket blandt det menige mandskab var stort, medens det i højere grad lykkedes rederne at fastholde officererne. Afsnittet om besætningerne fokuserer ganske meget på de faglige forhold, men der er ikke den

sammenligning med løn- og arbejdsforhold i land, som havde sat søfolkenes vilkår i perspektiv. Gennemgang af overenskomstforhandlinger, lønreduktioner og tillæg, opremssninger af månedslønninger 1924-1953, det er altsammen ganske værdifuldt, men uden oplysninger om prisudviklingen og en reallønsberegning flagrer det uforløst. Redernes krav om nedgang i hyren under krisen efter 1. Verdenskrig kan virke drakoniske, men pointen er, at de store prisfald gav massive reallønsfremgange for folk i arbejde, herunder søfolk, men den manglende tilpasning af pengelønnen var til gene for de arbejdsløse, som forblev udenfor arbejdsmarkedet. Den redaktionelle beslutning om i udstrakt grad at anvende grafer gør det umuligt at bringe de præcise tal, men mellem 1920 og 1922 faldt fragtraterne til 1/3, hvorfor reduktion af hyren var en nødvendighed.

Man kan godt med Hans Chr. Johansen i hans gennemgang af rederier og økonomi være lidt forundret over den betydelige stabilitet i rederifunktion og de store rederiers udvikling, der er i en så turbulent periode. Både før 1914 og efter 1960 er forandringerne større. Men det er måske tegn på, at det er de grundlæggende økonomiske faktorer, der afgør udviklingen, ikke småting som verdensøkonomiske kriser og en enkelt verdenskrig. Der skete en vis koncentration, og det gamle partsrederi forsvandt næsten helt. I 1921 havde de ti største rederier omkring halvdelen af tonnagen, men i 1960 omkring 80%.

Bind 7 er opdelt i tre tidsperioder: 1960-72, 1973-88, 1989-2000. Hans Jeppesen skriver om skibsbygning og ruter, Svend Aage Andersen om besætninger og livsformer, og Hans Chr. Johansen i et samlet afsnit om redere og økonomi 1960-2000. Perioden er præget af seks delvis relaterede forhold: Containerrevolutionen, den øgede konkurrence ikke mindst fra Østen, værftsslukninger, A.P. Møllers stadig mere dominerende stilling, automatisering med opblødnings af faggrænserne, det større antal udlændinge på danske skibe.

Tiden indtil den første oliekrise er som i resten af samfundet præget af betydelig vækst. Antal skibe og deres tonnage stiger. Især fik tankskibsflåden stigende betydning, således at den i 1972 med 1,9 mill. tons var større end tørlastflådens 1,8 mill. De første containerskibe dukkede op i 1960'erne, hvor ØK trådte ind tidligt uden succes, medens A.P. Møller ventede lidt med at gå ind, men så til gengæld gjorde det med stor styrke og effektivitet. Automatiseringen af skibene medførte mindre behov for fysisk arbejde og traditionelt sømandsskab, men til gengæld skulle sømanden nu overvåge komplicerede tekniske operationer. En konsekvens var redernes ønske om nedbrydning af de traditionelle faggrænser mellem dæk og maskinrum, hvilket dog først blev gennemført efter mange år.

Perioden 1973-88 danner på mange måder et skel i dansk søfartshistorie. Handelsflåden reduceredes både i antal og tonnage, og flere værfter og rederier fik i disse år et afgørende knæk. Antallet af skibe mindskedes med en tredjedel mellem 1976 og 1988, og antallet af beskæftigede faldt fra ca. 17.000 til knap 10.000. Tilgang af en række supertankere gav vækst i tonnagen indtil 1978, hvorefter den det næste årti reduceredes med en femtedel. Et af de politiske svar på krisen og udflagningen var DIS (Dansk Internationalt Skibsregister), hvor skibe kunne sejle på internationale vilkår, samtidig med at den nationale tilknytning bevarede. Tilbagegangen afløstes af (ujævn) fremgang i 1990'erne, men lukninger af værfter og rederier fortsatte trods opfindsomme finansieringsordninger. ØK solgte sine containerskibe- og ruter til A.P. Møller i 1993, og selskabet er nu primært distributør af forbrugsvarer i Østen. Automatiseringen af skibene fortsatte, og arbejdet kom i stigende grad til at minde om et normalt arbejde på land. Tiden i havn taltes i timer, ikke dage, men til gengæld kunne en sømand regne med at have lige så meget ferie i land som arbejde til søs. Sejltiden blev mere stressende og i en undersøgelse beskrevet som arbejde, spise, sove. Stress, stadig mere specialiseret arbejde samt kulturelle forskelle blandt de multinationale besætninger øgede ensomheden og mindskede det sociale samvær.

Både bind 6 og 7 er velskrevne, glimrende illustreret og meget udbytterige at læse. Der er en velgørende interesse for alle aspekter af søfarten, også småskibsfarten og færgerne, og hvert enkelt bind giver en fin og dækkende beskrivelse af en periode. Ingen beklagelser her. Jeg savner imidlertid stillingtagen til en række problemer i forløbet. Især bind 7 præges af en positivistisk faktaophobning kombineret med angst for vurderinger og domme, selv hvor de forekommer naturlige. Forfatterens holdninger kommer frem indirekte i emnevalg og udtryk, men aldrig eksplicit. Jeg husker mange markante personligheder og begivenheder fra 1970'erne og 1980'erne og ville gerne have haft fagfolks vurdering i historiens bakspejl.

Nogle eksempler: Værftsstøtten. For nogen fremstår den som utilsløret statsstøtte til en rustbælteindustri kombineret med politisk accept af ulovlige prisaftaler og fiktive byggepriser anvendt til at sikre store lavt forrentede lån i Skibskreditfonden. Her nøjes Hans Jeppesen med at konstatere, at man til den »indirekte støtte (...) måske kan regne en lemfældig administration af de gældende ordninger« (s. 164). Man ville gerne have haft en analyse af disse ordninger, ikke mindst samarbejdet mellem Dansk Metalarbejderforbund, værfterne og rederne. Hvorfor var det politisk nødvendigt at opretholde værfterne i 1970'erne og 1980'erne, men ikke

i 1990'erne? Var det en ny tidsånd, også i Socialdemokratiet, eller havde værfter og rederier mindre betydning i en økonomisk opgangskonjunktur med stigende beskæftigelse og overskud på handelsbalancen? Hele det (erhvervs)politiske spil savnes.

Om Jan Bonde Nielsen konstateres blot, at det er vanskeligt at give en samlet vurdering af hans betydning for B&W (s. 161). Men der er gået mere end to årtier siden han overtog B&W, og i et videnskabeligt værk er *vanskeligt* ikke det samme som *umuligt* – og så er der faktisk en ganske betydelig litteratur om B&W. Om B&Ws lukning gives lakonisk to udsagn: Bestyrelsesformand Jan Erlund, der udtaler, at den gamle dame fik en værdig død. En anonym insider, der svarer, at den gamle dame »blev slået ned med en klaphammer og fik stjålet sin taske med pensionspengene« (s. 163). Det er alt. Uformidlet, uvurderet og uden ansats til forklaring eller analyse.

I gennemgangen af rederierne savner jeg mere eksplicitte analyser af, hvad der egentlig skilte fårene fra bukkene. Den store fiasko er ØK, hvis udvikling og kriser gennemgås, men man får aldrig at vide, hvorfor ledelsen traf den ene katastrofale beslutning efter den anden. Der er fremkommet skildringer af de farceagtige ledelsesformer fra Mogens Paghs tid, som slet ikke er nævnt, men hvad var det i ØK, som tillod den slags? Var der skabt en kultur af ja-sigere med stil, men uden indhold? Så er der den store successhistorie, A.P. Møller. Hvad havde det selskab, som ØK manglede? Man efterlades med fornemmelsen af stor behændighed og vilje til forandring samt betydningen af selvfinansiering, og skønt alle tre dele i rigt mål var til stede i A.P. Møller, skal der vel mere til. En opmærksom iagtager havde næppe kunnet forudse omkring 1960, at fire årtier senere ville der kun være et stort rederi tilbage i Danmark, nemlig A.P. Møller. Og vil fremgangen fortsætte? Både industridelen og rederierne styrer mod underskud i 2002, og kun olieindtægterne vender et samlet underskud til overskud. Kan rederiet rekruttere talenter i tilstrækkeligt omfang, eller vil den patriarkalske form få de ideoer, men skæve typer til at søge andetsteds?

Skønt de enkelte bind i søfartshistorien er glimrende på hver deres måde, så er brugsværdien af serien ikke så stor, som den kunne være. Den skiftende vægtning i emnevalg mellem bindene, brugen af grafer i stedet for tabeller, manglen på sammenlignelige tal, alt det gør det svært at bruge serien som håndbog og opslagsværk. Der mangler et bind 8, et statistikbind, hvor allerede publicerede og upublicerede tal bearbejdes og samles. Nu er bevillingen brugt, men kunne jeg ikke på mine grædende knæ bede om en beskedent internetside med tallene? Så skal meget være tilgivet.

Dan H. Andersen

Peter Birkelund: De loyale oprørere. Den nationalt-borgerlige modstandsbevægelses udvikling 1940-45, Odense Universitetsforlag 2000, 476 sider, 350 kr.

Jeg var forleden ude at holde et foredrag om Besættelsestiden. Emnet skulle egentlig have været »Hvorfor 9. april?« men jeg valgte i stedet at fortælle forsamlingen om en lokal hændelse i maj 1942. At gå fra den brede, nationale historie til den lokale, og dermed mere nærværende, kronike, var ikke uproblematisk. Store dele af befolkningen her i Thy tjente styrtende på »de fem onde år«, hvilket kan dokumenteres i det økonomiske opsving, området fik under krigen. At regionen i 1930-erne havde lidt under en katastrofal arbejdsløshed, og at man ikke opførte sig meget anderledes her end andre steder i landet, kan sagtens accepteres som forklaring. Men som yngre historiker og med efternavnet Weber, skal man være sig for at komme med antydninger om noget som helst, som kan misforstås.

De seneste års forskning i Besættelsestiden har bragt meget nyt frem. En generation af yngre historikere har beriget vor viden med en lang række værker af høj standard, selv om det desværre ikke altid lykkes at nå en bred offentlighed gennem medierne. Men fælles for de fleste nyere bøger om Besættelsestiden er, at de piller ved mange af de myter og ved den selvforståelse, der i Efterkrigstiden er blevet skabt om nationalt sammenhold og befolkningens modstandsvilje.

Selv om jeg nok mener, at have min rod i den Jørgen Hæstrupske tradition, mener jeg på den anden side, at tiden må være inde til at få et mere nuanceret og dermed realistisk billede af perioden 1940-45. Mit foredrag afstedkom da også spørgsmålet om, hvorvidt jeg gik ind for den nye historieforskning? Det medførte igen en spændende debat om historie og virkelighed, og det blev en berigende afslutning på et foredrag.

Men mange nyere historikere er gang på gang stødt på denne reaktion fra flere sider. En af dem er forfatteren til den foreliggende bog, historikeren Peter Birkelund. Han har med sin ph.d.-afhandling *De loyale oprørere* sat sig for at udforske, hvordan den borgerlig-nationale modstandsbevægelse opstod.

Ofte har de konservatives aktiviteter været i fokus, når det var Konservativ Ungdoms højre-radikale udskjelser som blev omtalt; men der var en modsat rettet tendens af unge borgerlige mennesker, hvis indsats resulterede i illegale grupper som De frie Danske, Studenternes Efterretningstjeneste og Hjemmefronten.

Peter Birkelund prøver at besvare spørgsmålet: Hvem var disse unge mennesker, der trods deres gode borgerlige opdragelse og deres tro på

autoriteterne, havde mod nok til at sætte sig op imod regeringen og kongens bud om ro og orden og forsøgte at få den danske befolkning til at støtte en mere aktiv antitysk politik?

Med sin bog bidrager Peter Birkelund med en viden, hvor der endnu ikke har foreligget en samlet vurdering af den indsats, som særlig udsprang af kredsen omkring Konservativ Ungdom.

Store dele af modstandsbevægelsen kom fra de politiske fløje, der i deres ideologiske udgangspunkt var systemkritiske. Det var ikke tilfældet med de unge konservative, hvilket gør denne bogs aktører så meget mere interessante. Det er Birkelunds påstand, at de unge konservative modstandsfolk, til forskel fra mange andre kredse, ikke handlede på baggrund af nogen partimæssig ledelse eller initiativ, men at det i høj grad var de enkeltes eget initiativ, der lå bag deres oprør. Hvorfor der netop var så mange unge konservative blandt de tidlige illegale aktivister må tilskrives den forsvarsvilje og nationalisme, der var en del af partiets ideologiske grundlag.

I det konservative miljø var der i 1930-erne mange fascistiske tanker og ideer; men fra midten af 1930-erne holdt langt flertallet sig væk fra den antiparlamentariske kurs og støttede Christmas Møllers nationale linie. Konservativ Ungdom forblev en legal bevægelse under hele Besættelsen og accepterede samarbejdspolitikken, men en meget broget gruppe af unge konservative fandt af mange forskellige årsager vej til det illegale arbejde.

I begyndelsen var der ikke tale om egentlig

modstandskamp, men snarere om en holdnings-tilkendegivelse overfor danske nazister, som blev latterliggjort og modarbejdet. Først i slutningen af 1941 gik grupper blandt de unge konservative over til egentligt modstandsarbejde og illegal aktivitet vendt mod tyskerne.

Der kom mere struktur på arbejdet, da dele af de illegale i foråret 1942 samledes i Frit Danmark, hvor man ikke mindst beskæftigede sig med bladarbejde. Ledelsen af Frit Danmark blev arresteret i december 1942, og en ny ledelse havde nye ideer. I foråret 1943 gik en del af gruppen således over til egentligt sabotagearbejde, samtidig med at man fortsatte det illegale arbejde med bladproduktion og informationsindsamling. Dette arbejde fortsatte frem til Befrielsen.

Efter krigen besluttede de aktive fra Konservativ Ungdom at gå ind i moderpartiet igen uden at lave ballade. De kunne have kritiseret såvel deres eget ungdomsparti som moderpartiet for passivitet, men de valgte stort set tavsheden. Birkelund skriver til sidst i bogen: »*De illegale nationalt-borgerlige var forankret i det nationale demokrati og loyale over for parlamentarisme og folkestyre, men da retten til åbent at opponere blev dem nægtet, måtte de gøre oprør og gå til modstand. Trods deres oprør forblev de loyale over for system og folkestyre. De blev de loyale oprørere*« (s. 438).

Med bogen får de unge konservatives flotte indsats i det illegale arbejde under Besættelsen en fornem placering.

Frank Weber